

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Diplomová práce

Jaroslava Veselá

Disciplinace poddaných na základě nástrojů vrchnostenské správy na sklonku 16. a v 1. polovině 17. století

The Disciplination of subordinate inhabitants based on dominion's administration instruments at the end of the 16th and in the first half of the 17th century.

Praha 2019

Vedoucí práce: Doc. Mgr. Marie Šedivá Koldinská, PhD.

Poděkování:

Ráda bych poděkovala Doc. Mgr. Marii Šedivé Koldinské, PhD za vedení mé diplomové práce, za množství cenných rad, námětů a postřehů a také za ochotu a trpělivost, se kterými se mi po celou dobu, a zejména v závěrečné fázi zpracovávání této diplomové práce věnovala.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a pouze za pomoci prostudované odborné literatury, citovaných pramenů a ostatních odborných zdrojů.

V Praze, dne 14. srpna 2019

.....
Jaroslava Veselá

Klíčová slova (česky)

Patrimonální správa, písemnosti vrchnostenské kanceláře, selské řády, hospodářské instrukce, poddanství, právo a pořádek

Klíčová slova (anglicky):

Management of dominion, documents of dominion's administration, rustic set of rules, economic instructions, servitude, law and order.

Abstrakt (česky)

Předkládaná diplomová práce si klade za cíl provést prostřednictvím komparativní metody analýzu vybraných typů vrchnostenských písemností, vydávaných úředníky panských kanceláří na sklonku 16. a v 1. polovině 17. století za účelem zjištění podoby formálního styku vrchnosti s poddanými, stylu úřadování a způsobu komunikace vrchnosti s úředníky.

Abstract (in English):

This Master's work attempts to analyze the selected documents of dominion's administration, which were being published by the office workers of the dominion's management during the period from the end of the 16th to the half of the 17th century, and through the metody of comparison it tries to find out the official form of the manor's leading methods and the communication between the owner of domain and his subordinate inhabitants.

Obsah

Úvod.....	9
1 Patrimoniální správa	16
1.1 Vrchnostenské dominium.....	16
1.2 Vrchnostenská kancelář	18
1.2.1 Pole působnosti správního aparátu velkostatku	18
1.2.2 Vrchnostenští úředníci a personál vrchnostenské kanceláře.....	19
1.2.3 Obecní samospráva	32
2 Písemnosti vrchnostenské správy	37
2.1 Písemnosti pro vnější správu kanceláře	38
2.1.1 Listiny, listy a akta.....	38
2.1.2 Úřední knihy	40
3 Vrchnostenské předpisy, hospodářské instrukce a poddanské řády	60
3.1 Artikulové vydání úředníkům i poddaným na panství Rosenberských – okolo r. 1580.....	60
3.2 Griespekova instrukce daná úředníkům na panství Nehalozevském – před 1588	62
3.3 Griespekův řád selský čili artikulové soudní na panství Nelahozevském z roku 1588	65
3.4 Řád předepsaný Jindřichem Kunatou Dobřenským z Dobřenic na statku Valském roku 1589.....	68
3.5 Nařízení o správě statků, jež vydal Petr Vok z Rožmberka, odcházející do války – 4. září 1594.....	69
3.6 Řád obecní vydaný klášterem Strahovským osadě Pohořelci, k jejímuž soudu náležela též ves Třešovice – 25. srpna 1603	71
3.7 Instrukce hejtmanská na panstvích komorních z let 1603 a 1604, se změnami až do roku 1702.....	72
3.8 Návod a artikule k soudům výročním v Moravě sepsané roku 1607.....	74
3.9 Některá pravidla platná na statech kapitoly Pražské o sirotcích, o právě dědickém a odúmrtém – 1618-1629	77
3.10 Řád poddanský na panstvích Rychmburském, Rosickém a Slatiňanském, vydaný asi roku 1626	78
3.11 Instrukce Fridlandská, sestavená r. 1628.....	79
3.12 Opis soudních artikulů frýdlantských.....	82
3.13 Zřízení Meziříčské vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé městu Velkému Meziříčí a vesnicím panství Meziříčského v Moravě okolo r. 1630..	83
3.14 Artikulové soudní z arcibiskupského panství Červeno-Řečického, doplnění roku 1633	85
3.15 Poddanský řád panství Novohradského (u Litomyšle), vydaný za hraběte Jana Františka Trautsona r. 1636	87

3.16	Řád poddanský, jež Jaroslav z Martinic dal poddaným na panství Smečenském r. 1602, potom málo změnil a snad r. 1638 vyhlásil na panstvích Slanském a Plánickém	89
3.17	Instrukce Černínská, vydaná asi r. 1648, s přídavky jiného původu ...	91
3.18	Ferdinand III. připojiv důchody statků nejvyššího purkrabství Pražského ku komoře, dává instrukci hejtmanovi těch statků Jiřímu Mazánkovi ze Zlatého Pole.....	94
3.19	Soudní artikulové na statku Žitenickém vydané proboštem Vyšehradským okolo r. 1650	95
4	Vrchnostenské urbáře 16. a 17. století	98
4.1	Urbář panství Poděbrady.....	98
4.2	Urbář panství Orlik	99
4.3	Urbář panství Žerovice.....	100
4.4	Urbář panství Žleby.....	101
4.5	Urbář panství Osek.....	101
4.6	Urbář panství Kocléřov	102
4.7	Urbář panství Miletín	103
4.8	Urbář panství Velké Žernoseky	105
4.9	Urbář panství Větrný Jeníkov	106
4.10	Urbář panství Vičice.....	106
4.11	Urbář panství Ostrov	107
4.12	Urbář těšínského panství	107
4.13	Urbář panství Bílina	108
4.14	Urbář panství Vysoké Veselí.....	109
	Závěr	111
	Zdroje.....	116
	Archivní materiály a edice	116
	<i>Nevydané prameny</i>	116
	<i>Vydané prameny</i>	117
	Odborná literatura	117
	<i>Články a studie</i>	117
	<i>Monografie, syntézy, kompendia a encyklopedie</i>	120

Seznam zkratk

AČ – AČ

Čas. Čes. Muz. – Časopis Českého Muzea

His. dem. – Historická demografie

MVGDB – Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen

Úvod

Počátky patrimoniální správy nalezneme v době předhusitské, kdy jako většinový držitel pozemkového majetku dominuje církev. V době pohusitské se typologie držitelů jednotlivých panství diferencuje a tím narůstá i správní agenda jednotlivých vrchnostenských dominií. Vrchnostenská kancelář, základní organizační a výkonná složka reprezentující majitele panství, která zajišťovala chod a správu dominia, zaměstnávala množství kvalifikovaných i pomocných úředníků, jejichž počet a specializace záležely na velikosti a charakteru panství.

Do jejich kompetence spadala jak agenda ekonomická, tak samotná správa poddaných, počínaje uzavíráním smluv s poddanými a obchodem s nemovitostmi, součástí byly i záležitosti soudního a policejního charakteru. K výkonu této činnosti používali úředníci vrchnostenského aparátu celou řadu písemností, mezi něž patří množství vrchnostenských instrukcí, poddanských a čeledních řádů, soudních statut či urbánních počtů.

Problematika vrchnostenské správy byla v minulosti zpracována již mnohokrát, ať již se jedná o přehledové práce, nebo odborné články a studie, zaměřené na jednotlivé úseky správního řízení vrchnostenského dominia a organizace vrchnostenského podnikání, vymezení úkolů panských a hospodářských úředníků na jednotlivých panstvích, způsobu života poddaných a rozsahu jejich poddanských povinností.

V první řadě je nutné vzpomenout řady odborných syntéz a kompendií, týkajících se teritoria českých zemí v době předbělohorské a pobělohorské – nelze nezmínit základní historiografické dílo *Velké dějiny zemí Koruny české*, konkrétně 7. díl od Petra Vorla pro období mezi lety 1526-1618¹ a 8. díl od autorského kolektivu Ivany Čornejové, Jiřího Kaše, Jiřího Mikulce a Víta Vlnase.² Následně je záhodno zmínit obecné publikace, zaměřené na politické, kulturní, sociální i ekonomické aspekty života v období 16. a 17. století. Doba vlády panovníků z rodu

¹ VOREL, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. 7., 1526-1618*. Praha, 2005

² ČORNEJOVÁ, Ivana – KAŠE, Jiří – MIKULEC, Jiří – VLNAS, Vít. *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. 8., 1618*. Praha, 2008

Jagellonců je podchycena v dílech Petra Čorneje³ a Josefa Macka,⁴ období raného novověku a doby pobělohorské pak shrnuje Václav Bůžek a jeho kolegové v díle *Společnost českých zemí v raném novověku*⁵ dále Jiří Mikulec se svou syntézou *České země v letech 1620-1705: od velké války k dlouhému míru*⁶ a také dílo manželů Josefa a Lydie Petráňových *Dějiny hmotné kultury – Kultura každodenního života od 16. do 18. století*.⁷

Samostatnou kapitolu tvoří publikace zabývající se tématem poddaného lidu, žijícího na území Čech a Moravy v období 16. a 17. století. Z těch zásadnějších je možné jmenovat práce *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*,⁸ *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*⁹ nebo *Poddanská otázka v barokních Čechách*.¹⁰

Struktura a organizace vrchnostenského velkostatku je kromě velmi obsáhlé a hodnotné monografie Václava Černého *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*¹¹ zpracována v rozličných studiích a odborných článcích. Z těch obecněji laděných lze namátkou zmínit studii Bedřicha Jenšovského *O patrimoniální správě v českých zemích*,¹² *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální problémy a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období* od Václava Ledvinky¹³ nebo

³ ČORNEJ, Petr. Český stát v době jagellonské. Praha, 2012

⁴ MACEK, Josef. Jagellonský věk v českých zemích 4 (1471-1526). Venkovský lid, národnostní otázka. Praha, 1999

⁵ BŮŽEK, Václav a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku*. Praha, 2010

⁶ MIKULEC, Jiří. *České země v letech 1620-1705: od velké války k dlouhému míru*. Praha, 2016

⁷ PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. II/1, Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha, 1995; PETRÁŇ, Josef, Lydia PETRÁŇOVÁ, Jan VOGELTANZ a Eduard ŠIMEK. *Dějiny hmotné kultury. II/2, Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha, 1997

⁸ MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha, 1960

⁹ PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, 1964

¹⁰ MIKULEC, Jiří. *Poddanská otázka v barokních Čechách*. Praha, 1993

¹¹ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*. Praha, 1930

¹² JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934

¹³ LEDVINKA, Václav. *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální problémy a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*. In: *Folia historica Bohemica 11*. Praha, 1987, str. 103-123.

Poddanská otázka v předbělohorských Čechách profesora Eduarda Maura.¹⁴ Mnozí autoři zaměřili svůj výzkum na konkrétní teritoria a z výsledků jejich prací pak vznikly historické studie typu *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska: Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a v 1. polovině 16. století* od Františka Matějky,¹⁵ na poděbradském dominium se zaměřil František Zoubek ve svém článku *O správě panství Poděbradského v XVI. a XVII. století*,¹⁶ jižní Čechy a správu rožmberského dominia postihli ve svých pracích mimo jiné Alois Míka¹⁷ a Eva Cironisová.¹⁸

Edice Josefa Kalouska *Řády selské a instrukce hospodářské*, uveřejněná ve 22. dílu *Archivu českého*, shromažďuje písemnosti vztahující se ke sféře správy poddaného obyvatelstva z let 1350-1626, následující období mezi lety 1626-1698 pak shrnuje 23. díl *Archivu českého*. Některé dokumenty jsou pouze zmíněné a odcitované s odkazem na jinou edici nebo uveřejnění, většina z nich je ale uvedená a zpřístupněná v plném znění. Celý objem zde značně obsažených dokumentů je však značně nesourodý, ne všechny písemnosti spadají pod pojmy selský řád nebo hospodářská instrukce. Část pramenů se tomuto vymezení vymyká, jak diplomaticky, tak z hlediska vydavatele. Souhrnně je možné tyto písemnosti rozdělit na 3 skupiny, a to na

- předpisy platné v celé zemi
- pravidla o právech a povinnostech poddaných panství
- drobné prameny práva selského

¹⁴ MAUR, Eduard. *Poddanská otázka v předbělohorských Čechách*. In: *Folia Historica Bohemica* 11. Praha, 1987, str. 133-159. Též CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1730*. In: *Český časopis historický* 98, č. 4. Praha, 2000, str. 737-774

¹⁵ MATĚJEK, František. *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska: Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a v 1. polovině 16. století*. Praha, 1959

¹⁶ ZOUBEK, František J. *O správě panství Poděbradského v XVI. a XVII. století*. In: *Sborník Historický I*. Praha, 1883

¹⁷ MÍKA, Alois. *Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV.-XVII. stol.)*. In: *Sborník historický I*. Praha, 1953, str. 122-213

¹⁸ CIRONISOVÁ, Eva. *Vývoj správy rožmberských panství ve 13.-17. století*. In: *Sborník archivních prací 31* Praha, 1981, str. 105-178

Prostřední kategorie se pak ještě rozpadá do svou částí, které Kalousek nazývá *ustanovení samodílná a vrchnostenské předpisy*.

Podle mého názoru (a Josef Kalousek to sám v úvodu své práce zmiňuje), že název edice *Řády selské a instrukce hospodářské* je z hlediska obsahového znění poměrně nedostačující. Pravděpodobně se Josef Kalousek při své práci snažil zpřístupnit a vydat všechny relevantní písemnosti k životu a disciplinaci poddaného obyvatelstva, potýkal se, zejména ve starší době, s nedostatkem pramenů, a proto do své edice pojal většinu dostupných pramenů selského práva. Tudíž zde najdeme uveřejněné rozhodnutí zemského sněmu a zemského soudu týkající se omezování pohybu poddaných, uzákonění osobní nevolnosti, nepřechovávání poddaných cizího pána nebo pohnání pána a poddaného před soud, jež se sice týkají života poddaných, ale nejedná se ani o klasické vrchnostenské instrukce, ani o selské řády, ale o nařízení, resp. rozhodnutí panovníka, sněmu nebo soudu, platná pro celé území Českého království.

Těžištěm mé práce budou tedy písemnosti, které lze označit za vrchnostenské instrukce, zřízení, poddanské a obecní řády a soudní artikule, tedy pravidla vydávaná vrchnostmi pro podřízené úředníky, jimiž byli poučováni o vhodném vedení panství po stránce byrokratické i ekonomické.

Cílem této diplomové práce je pomocí komparativní metody zodpovědět na otázku týkající se formální podoby vybraných typů vrchnostenských písemností, shrnout jejich podobnosti a rozdílnosti v závislosti na dějinném vývoji i teritoriu dominia, přičemž bude tento výzkum založen na principu komparativní, tedy srovnávací metody.

Komparativní, komparační či srovnávací metoda je obecně teoretický přístup, jenž můžeme společně s dalšími obecně vědními metodami téhož druhu, jako např. dedukce, indukce, specifikace, analogie, syntéza nebo analýza, zařadit do kategorie explanačních vědeckých metod. Hlavní princip této vědecké metody spočívá ve sledování a porovnávání podobností a rozdílů mezi vymezenými objekty, jevy či časovými obdobími.

Jedná se o základní metodu sociologického empirického výzkumu, kterou je možné využít jako prostředek k deskripci jednotlivých jevů, vycházejících ze

sekundární analýzy empirických výzkumů, statistik a výsledků sociologických bádání i následné systematizaci a typologizaci výsledné množiny znaků a skutečností v podobě klasifikačních a teoreticky orientovaných analýz.

Komparativní studie na bázi tohoto univerzálního vědeckého postupu vznikají jako výstupy sociologických i historických šetření v oborech kulturní a sociální antropologie, historiografie, demografie, lingvistiky a jiných literárně-vědních disciplín, mohou sloužit k ověřování hypotéz v otázkách zaměřených na sledování kulturních odlišností jednotlivých národů, testování shod a rozdílností sociálních a kulturních jevů v jejich různých vývojových stádiích s přihlédnutím k historickému a kulturním souvislostem a tradicím.

Komparativní postup se tak mnohokrát uplatňuje i na poli historicko-srovnávacích analýz národních a obecných dějin v kontextu výzkumů domácích i zahraničních.¹⁹ V této souvislosti pak zejména od 60. let 20. století vzniká a probíhá řada společných vědeckých projektů, zašitovaných významnými příslušníky a reprezentanty sociologických oborů, např. Paulem Henrym Chombart de Lauwe,²⁰ Michaelem Armerem²¹ či Charlesem Raginem.²²

V užším slova smyslu se pak sociologický, kulturní či historický výzkum zaměřuje z různých hledisek a rozdílných pohledů na sledování diferencí vybraných zemí, států, společenských systémů a politických zřízení (*crossnational-research*), kultur, etnik, národností a lokálních společností (*cross-culture-research*), či jednotlivých sociálních jevů v kontextu odlišných států a kultur, ale i z hlediska studia struktury jediné společnosti. Komparativní přístup je primárně metodou sociálně-empirického typu, na jehož zásadách vznikají studie a analýzy vztahující se k proměnám a charakteru lidského osídlení, otázkám náboženství, politických systémů a zejména ke společenskému uspořádání, sociálním institucím

¹⁹ K problematice teorie a použití komparativní metody: COHEN, Deborah; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004; dále VALLIER, Ivan (ed.). *Comparative Methods in Sociology*. Cambridge, 1971; též OYEN, Else. *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, 1990; HROCH, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu*. Praha, 1985 aj.

²⁰ CHOMBART de LAUWE, Paul Henry. *Des hommes et des villes*. Paříž, 1969

²¹ ARMER, Michael.; GRIMSHAW, Allen D. (eds.) *Comparative Social Research. Methodological Problems and Strategies*. New York, 1973

²² RAGIN, Charles. *Between Complexity and Generality: The Logic of Qualitative Comparison*. Cambridge, 1988

a organizacím, příslušným sociálním vrstvám a skupinám obyvatelstva (*intra-cultural comparisons*).

Hlavní zásady komparativní metody tkví v detailní a jasné specifikaci předmětů zkoumání, stanovení výzkumných cílů, které aplikací srovnávacího postupu sledujeme, vymezení skupiny shodných a rozdílných vlastností, kritérií, které můžeme pozorovat u všech vybraných objektů, a na základě daných šetření zhodnocení výzkumu, zda došlo k potvrzení či vyvrácení předpokládaných hypotéz.²³

V první fázi komparativního výzkumu je nutně co nejpřesněji definovat objekty komparace, aby bylo možné porovnávat a popisovat pouze analogické skutečnosti, jevy a situace, které se neobejdou bez vazby na dějinný, sociální, kulturní a politický kontext. Dále je potřeba stanovit, zda bude vybraná množina znaků posuzována, vzhledem k časovému horizontu, v neměnné, stabilní podobě, nebo v různých vývojových stupních a časových obdobích, jinými slovy řečeno, zda bude daný komparativní výzkum založen na postupu diachronním nebo synchronním. Diachronní, jinak také vertikální přístup, se uplatňuje při studiu objektů jevů v chronologickém pořádku, tedy podle časové osy a na základě sledování minulého a současného politického, sociálního a kulturního klima pak vypočítává shody a difference jednotlivých dějinných etap. Naopak výzkum synchronní, horizontální, zajišťuje hlubší a dokonalejší poznání analogických studovaných předmětů, jež se v určitém dějinném momentu vyskytovaly v různých oblastech. V neposlední řadě je možné i oba tyto přístupy zkombinovat a posuzovat kritéria objektů přibližně podobných vývojových stupňů s respektováním různě dlouhého a intenzivního průběhu jednotlivých stádií dějinného příběhu.

Použití komparativní metody v bádání může vést k několikerému druhu výzkumných cílů. Může se jednat o nejjednodušší a nejsnadnější cestu základní shrnutí shodností a rozdílů, po čemž může následovat jejich podrobnější analýza a seskupení do jednotlivých kategorií na základě jejich specifických vlastností. Další

²³ HROCH, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu*. Praha, 1985; dále HAUPT, Heinz-Gerhard; KOCKA, Jürgen. *Comparative History: Methods, Aims, Problems*. In: COHEN, Deborah; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004, str. 23-39. Též GREEN, Nancy L. *Forms of Comparison*. In: COHEN, Deborah; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004, str. 41-56

směr bádání může vést k výsledné historicko-komparativní analýze, která v určitém dějinném okamžiku a na blíže určeném teritoriu dotváří obraz národního příběhu a snaží se jej osvětlit v kontextu obecných dějin. A konečně je komparativní metoda využívána i pro osvětlení vzájemných vztahů a souvislostí mezi zkoumanými objekty a jevy.

Tato diplomová práce se tedy na základě komparace jednotlivých typů vrchnostenských dokumentů pokusí stanovit, jakými rozličnými způsoby instruovali majitelé panství své úředníky a služebníky v záležitostech správy vrchnostenských velkostatků, péči o svěřené poddané a organizaci vrchnostenského podnikání. V první části se ve shodě s principy komparativního výzkumu pokusí představit jednotlivé správní složky vrchnostenského aparátu, osvětlit pravomoci a pole působnosti jednotlivých vrchnostenských a hospodářských úředníků a zejména pak specifikovat jednotlivé písemnosti, jež vycházely z panských kanceláří jako produkty úředního styku vrchností s poddanými.

Na příkladu vybraných vrchnostenských dokumentů se pak práce pokusí stanovit shody a rozdílnosti ve struktuře a vnitřních a vnějších znacích písemností a zhodnotit hypotézu, zda si byly vydávané vrchnostenské předpisy, hejtmanské instrukce, soudní artikuly a vrchnostenské urbáře po formální stránce podobné, zda se formulace opisovaly a přebíraly, zda existovala určitá „ideální šablona,“ kterou se jednotliví majitelé při zhotovování vlastních materiálů inspirovali, nebo jestli si každá vrchnost vedla vlastní soubor specifických dokumentů. Diplomová práce pokládá svůj výzkum do období od konce 16. do 1. poloviny 17. století, jež znamenalo pro české země léta náboženské svobody, ale i válečných útrap, zmatků a ztráty ekonomického výnosu. Proto si tato práce klade i další otázku, a sice takovou, jestli se do formální podoby těchto písemností zásadním způsobem promítlo období 30leté války, zda se písemnosti výrazným způsobem proměnily, či zda se zachovávala jejich struktura a organizace předválečné éry.

1 Patrimoniální správa

Vrchnostenská, nebo též patrimoniální správa se v českých zemích vyvíjela již od středověku jako výkonná složka majitele panství, tedy vlastníka veškeré půdy a osob na ní usazených. Vrchnostenská správa, stejně jako správa městská a církevní, přebírala pod svou pravomoc péči nad poddaným obyvatelstvem, jeho prací, majetkovými i soukromými záležitostmi, stejně jako správu nad vlastním územím dominia za účelem fungující organizace a hospodářského rozkvětu.

Ve své konečné fázi 18. a 1. poloviny 19. století se pak stala základem pozdějších státních orgánů, ustanovených po roce 1848 a to – berních správ a berních úřadů, okresních soudů a okresních hejtmanství.

1.1 Vrchnostenské dominium

„Panstvím se rozumělo nejen vlastní velkostatkářské hospodářství v dnešním slova smyslu, nýbrž větší neb menší územní obvod poddanských vesnic, městeček, ba i větších měst. Pán dominia byl jednak přímým vlastníkem a uživatelem velkostatkářské půdy, tedy půdy dominikální, byl však i vrchním vlastníkem veškeré poddanské – rustikální – půdy na dominiu.“²⁴

Český právník profesor rakouských říšských dějin na české právnické fakultě v Praze, Bohuš Rieger definuje patrimonium takto: *„Poddaní sídlící na půdě společenského pána, vázání k němu věcně, osobně i veřejnoprávně, tvoří zvláštní i teritoriální celek, žijící svým životem uvnitř i na venek, vůči ostatním dominiím i vůči říši pevně uzavřeným. Byl to takřka stát ve státě s vlastním ústrojím správním, s vlastní správou finanční a se stupnicí úřadů jednak panských, jednak vesnických, ze středu poddaných vycházejících. Tento politicky, správně i hospodářsky uzavřený celek poddaných jednoho panství, jak jej vytvořil zejména XVII. a XVIII. věk, jest patrimonium.“²⁵*

²⁴ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 306

²⁵ RIEGER, Bohuslav; KADLEC, Karel. *Drobné spisy Bohuše svob. pána Riegra*. Svazek 1. Praha, 1914, str. 466

Majitel, feudál či pán byl tedy držitelem veškeré půdy ve svém dominiu, té, kterou obhospodařoval sám ve své režii (dominikál), i té, kterou propůjčoval za robotní, naturální i peněžní dávky osobám na panství usedlých. Byl soudcem a vrchní autoritou v rámci soukromých i majetkových sporů obyvatelstva, zároveň měl dbát o jejich blaho a bezpečí. Jednalo se tak o jakousi vzájemnou smlouvu, uzavíranou mezi poddaným a vrchností, podle které vrchnost vyžadovala za zabezpečení ochrany a pořádku plnění příslušných peněžních, robotních a naturálních povinností.

Dominium mohl tvořit rozsáhlý soubor usedlostí a přidružených vsí, stejně tak lze za samostatné panství považovat malý obvod, k němuž přináležel sotva pár vesnic. Zpočátku se jednalo o nepřilíš pevně svázaný celek, od sklonku 15. a během 16. století však dochází k postupnému politickému, soudnímu (potlačování míry samosprávy) a ekonomickému uzavírání dominia (*intenzivní arondace*),²⁶ a to zejména vzhledem k rozvíjejícímu se vrchnostenskému podnikání (ovšem na úkor zavádění těsnějšího sepejetí poddaných s dominiem a omezování rozsahu obecní samosprávy).²⁷ Majitelé dokázali využít příznivých zeměpisných podmínek i nadmořské výšky pro vhodnou lokalizaci agrárních i neagrárních center (lomy, doly) a technických staveb (pily, hamry, pazdery) a později i průmyslových podniků v odvětvím textilním i železářském.

V 16. a 17. století již můžeme většinu velkostatků považovat za víceméně soběstačný komplex s organizovanou soustavou úředních a soudních orgánů, který se na výsledcích své hospodářské činnosti dále rozvíjí. Panství je teritoriálně vymezeno svými hranicemi, což na jedné straně plodí přerušování obchodních vazeb se sousedními vlastníky (mimo export nejvýnosnějších produktů vrchnostenského podnikání – dřevo, obilí, vlna, ryby, sýry), nicméně na druhé straně dochází k rozvoji místních a oblastních trhů, na kterých mohli poddaní nabízet své produkty a výrobky, a jejichž povolování náleží do přímé režie vrchnosti, jež intenzivně podporovala koupěschopnost svých poddaných.

²⁶ LEDVINKA, Václav. *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny*. In: *Folia historica bohemica 11*. Praha, 1987, str. 108

²⁷ JANÁČEK, Josef. *Předbělohorská doba v českých dějinách*. In: *Folia historica bohemica 11*. Praha, 1987, str. 27-40. Též LEDVINKA, Václav. *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny*. Tamtéž, str. 103-132

Zde se však zájmy vrchností střetávají s městskou řemeslnou výrobou a produkcí, tento konflikt se nadále vyostřuje i po roce 1517, kdy byla podepsána *Svatováclavská smlouva* připouštějící královská města k jednání na zemském sněmu, za což ovšem přiznávala šlechtickým režijním velkostatkům výsadní právo vařit pivo a pivovarnictví se pak stejně jako rybníkářství stalo jedním z hlavních zdrojů zisku šlechtického hospodaření.

V důsledku toho jsou pro účely efektivnějšího vedení panství po stránce hospodářské i administrativní vydávány nejrůznější normy a nařízení, jako jsou poddanské řády nebo hospodářské instrukce.

1.2 Vrchnostenská kancelář

Tak, jak se postupně s rostoucím vlivem kolem jednotlivých šlechticů konstituovaly rezidence a přibývalo dvořanů (kopírující úzus panovnického dvora českého krále), stejně tak se prostředím české dvorské kanceláře inspirovali majitelé panství při organizaci správy vrchnostenských kanceláří. Stejně jako česká dvorská kancelář i kanceláře vrchnostenské produkovaly dva typy písemností – listiny a listy a úřední knihy pro vnitřní a vnější potřebu kanceláře – listiny a listy pro funkci veřejné správy a kancelářské pomůcky a účetní knihy pro vnitřní správu úřadu.

1.2.1 Pole působnosti správního aparátu velkostatku

Agenda řešená úředníky kanceláře byla rozdělena do tří sfér působnosti:

Zprvce se jedná o problematiku ekonomickou, tedy o řízení hospodářského chodu velkostatku.

Další náplní činnosti byla pak vlastní správa svěřených poddaných, tedy osob poddaných příslušné vrchnosti – řešení všech právních záležitostí, otázka soudního řízení sporného i nesporného, převod, prodej, dědění majetku, celkově tedy soudní, policejní i správní agenda.

Třetí sférou se v době 18. a 1. poloviny 19. století stávají úkoly a povinnosti přenesené do pravomoci vrchností ze státní správy, které měly vrchnosti na starost a odpovědnost až do zrušení patrimoniálního systému v roce 1848. Jednalo se například o výběr daní, verbování vojska či stavbu a správu silniční sítě.

1.2.2 Vrchnostenští úředníci a personál vrchnostenské kanceláře

Struktura úřednického aparátu velkostatků záležela na velikosti a rozsahu jednotlivých panství. V průběhu 16. století dochází na mnoha panstvích k jevu, kdy se vlastník při správě svého panství začíná plně spoléhat na své služebníky a úřednický aparát.²⁸ Děje se tak zejména na rozsáhlých dominiích, kdy je správa poddaných a hospodaření již natolik složitá, že majitel přestává mít zájem o sledování jednotlivých kroků při sčítání odvedených dávek, mít přehled o plnění robotních povinností nebo splácení poddanských gruntů. Jde mu hlavně o to, aby správní aparát fungoval, panství vynášelo a poddaní byli, pokud možno, spokojeni a neměli důvod žádat o odchod na cizí panství, v důsledku čehož by došlo se ztrátám na poli pracovních sil i snížení přísunu peněžních aj. povinností.

Veškerou agendu vrchnostenské správy dominia měl již od středověku na starosti vrchností pověřený úředník, od 16. století zvaný *hejtman*.

1.2.2.1 Hejtman

Hejtman, jinak známý též jako *úředník*, *správce*, *pan vrchní* či *Oberamtmann*,²⁹ od 18. století po úpravě krajského zřízení oficiálně nazýván jako *direktor* či *ředitel panství*.³⁰ Hejtman je nejvýznamnější osobou na panství hned po majiteli (pokud se jednalo o panství spíše drobnějšího charakteru), Václav Černý jej ve své publikaci nazývá „*duší správy panství*“.³¹ Hejtman měl pod svou pravomocí oblast soudnictví, policejní a politické správy, zodpovídal za chod kanceláře pečlivé úřadování, za panské úředníky i poddané, kontroloval hospodaření na panských dvorech i na poddanských usedlostech případně sám působil jako správce ve svěřeném dvoře, zejména na menších panstvích. U něj se shromažďují údaje od soudních i berních úřadů, informace o stavu hospodaření

²⁸ LEDVINKA, Václav. *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny*. In: *Folia historica bohemica 11*. Praha, 1987, str. 112-113

²⁹ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 178 - zejména v posledním období trvání patrimoniálního systému správy, kdy byl výraz *hejtman* vyhrazen jen pro vojenské prostředí.

³⁰ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 178. Též RIEGER, Bohuslav. *Zřízení krajské II*. Praha, 1893

³¹ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 54

dominia i samotné vrchnosti. Hejtmanovi podléhají nejen příslušníci kanceláře, ale i další hospodářští úředníci.

Hejtman se od 16. století stával v podstatě faktickým pánem panství, svého pána při správě plně zastupoval a bylo tak nezbytné, aby disponoval znalostmi ze všech odvětví vrchnostenské administrativy a hospodaření. Tento první úředník musel být obeznámen s celkovým stavem dominia, odpovídal za správnost vyměření a dodržování hranic, sledoval, zda nebylo manipulováno s mezníky, kontroloval příjmy a výdaje, mzdy a platy, zajišťoval obnovu urbářů a pečlivé vedení inventářů, zjišťoval nedostatky, zabezpečoval nutné opravy a povoloval nové stavby, staral se o zámek, panské dvory a budovy, dohlížel na včasné dokončení prací ve dvorech a na polích, navštěvoval vsi, dvory, pivovary, mlýny i poddanské usedlosti (v termínech na svátek sv. Martina a sv. Ducha), povoloval rozpočty a přijímal od svých podřízených týdenní cedule, referáty a vyúčtování hospodaření.

Hejtman nezastupoval feudála pouze v záležitostech hospodářského a administrativního chodu velkostatku, ale byl také prostředníkem při stycích s poddanými. Poddaní patřili vrchnosti jak majetkem, tak samotnou podstatou svého bytí, a hejtman měl v očích obyvatelstva plnit roli zastánce proti pánově zlovůli, pečovat o chudé a nemocné, jednat s poddanými pokojně a klidně, nevyvolávat zbytečně sporů a svým chováním nepopuzovat obyvatelstvo proti sobě ani proti osobě svého pána. První úředník kanceláře byl povinován dbát na ctnostný život a dobré mravy svěřených poddaných a také jim připomínat jejich práva a povinnosti, plynoucí ze jejich vztahu osobní nesvobody.

Hejtman byl také povinen řešit přestupky ze strany poddaných i úředníků, a ty nejzávažnější pak ohlásit svému pánovi. Pachatele bylo nutné přistihnout při činu, proto měl hejtman osobně objíždět celé panství, všechny dvory a usedlosti, aby mohl odhalit nekalé počínání obyvatel i svých podřízených, kteří se mohli pokusit leckteré nedostatky zatajit. Za odhalení přečinů pak v některých případech inkasoval hejtman nebo jím pověřený úředník podíl z vyměřené pokuty. Pokud se chyby nebo úmyslné změny dopustil hejtman, mohl být potrestán ztrátou služného za určitou část měsíce stejně jako písař, který mohl být uvězněn i na dobu 1 měsíce.

Pokud se dominium skládalo z několika částí, podléhal hejtman nadřízeným úředníkům – regentům, inspektorům, administrátorům, vrchním hejtmanům či

ústředním (centrálním) ředitelům, pokud bylo panství samostatné, byl hejtman podřízen přímo vlastníkovi.³² Významný post zastával v kanceláři, zejména na rozlehlých velkostatech, také *účetní* či *knihy vedoucí* (*Buchhalter*), tedy správce finančních prostředků majitele dominia, díky čemuž byl hejtmanovi také nadřízen.

1.2.2.2 Regent

Regent, vrchní hejtman či inspektor působil jako sjednocující prvek v případě, kdy vrchnost disponovala více než jedním samostatným panstvím a nebyla schopna sama ve své režii všechny části obhospodařovat. Aby nedocházelo k odchylkám ve vedení správy dominia, pro tento účel zde sloužila funkce regenta. Regenti tak působili jako převodníci mezi pány a vlastními úředníky samostatných hospodářských a politických jednotek. V některých případech sice v čase nepřítomnosti majitele mohla panství spravovat jeho žena,³³ mnohem výhodnější však bylo ustanovit zde správce, regenta, který mohl být s vlastníkem s příbuzenským poměru, případně jinak spřízněný nebo funkci získal na věrné služby. Regent měl být zástupcem svého pána ve všech – měl navštěvovat a projíždět jednotlivá dominia, kontrolovat činnost úředníků, sledovat stav a výběr důchodů, omezovat zbytečné výdaje a hledat nové možné příjmy, tedy zabezpečit co nejvyšší možnou výnosnost celku.

V okamžiku, kdy se začínají specializovat jednotlivé obory vrchnostenského podnikání, rozšiřují se i počty specializovaných úředníků – písařů a účetních (*Kastner*) – pro jednotlivá odvětví – lesnictví, obilní hospodářství, rybníkářství, pivovarnictví... Pracovní náplň jednotlivých písařů a účetních zaměřujících se na konkrétní sféru hospodářské činnosti se tak postupně přesouvá na samostatně orientované úřady. Hlavní úředníci na panství – hejtman, purkrabí, důchodní a obroční – si postupně budují vlastní úřad a mají k ruce určitý počet pomocníků, pacholků a písařů k opisování i vedení registratury.

³² ZOUBEK, František J. *O správě panství Poděbradského v XVI. a XVII. století*. In: *Sborník Historický*. Praha, 1883

³³ PEKAŘ, Josef. *Knihy o kosti I*. Praha, 1910

*Obroční písař (Kornsreiber*³⁴) měl na starosti obilí, *kontrolor* vedl evidenci o dvorech a účtech, *poklasný (Oberdrescher,*³⁵ *Scheinknecht*³⁶) dohlížel na uskladnění a prodej obilí, *šafář* působil jako správce pozemků, *porybný (fišmistr / fišmajstr)* pak pečoval o rybníční a říční soustavu,³⁷ výlovy a prodeje ryb, nad stájemí pak bděl úředník zvaný *štutmistr*.

Ti všichni spadali do kompetence *purkrabích (villici*³⁸) – nejvyšších úředníků v hospodářské správě. Pokud se šlechtické dominium skládalo z vícero jednotek, purkrabí byl jedním z několika samostatných správců, v případě menších statků působil purkrabí jako jediný a vedoucí úředník.

1.2.2.3 Purkrabí

Purkrabí stál v hierarchii vrchnostenského úřednictva co do významnosti a rozsáhlosti pravomocí hned za hejtmanem. Zatímco hejtman byl spíše úředníkem kancelářským, jemu podřízený purkrabí, tento původně vojenský velitel hradu, osobně odpovídal za pečlivost hospodaření na daném teritoriu, jak z hlediska hospodářského a finančního, tak i policejního.

Do jeho kompetencí spadaly provozní záležitosti zámku a přináležejících budov, oprava a údržba oken, střechy, péče o inventář zařízení, kuchyň, zásoby, oblečení, obuv a strava pro čeledí, dělníky, řemeslníky a jiné služebníky, purkrabí dohlížel na pronájem luk a pozemků, udržování příkopů a cest, budování ohrad kolem polí a luk, obstarávání náradí a nástrojů ve dvorech, zajišťování materiálu pro řemeslníky. Povinností purkrabího bylo co nejčastěji objíždět všechny panské

³⁴ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka; JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnosti*. Praha, 2007, str. 232

³⁵ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka; JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnosti*. Praha, 2007, str. 232. Též ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 64

³⁶ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 62

³⁷ Stejně jako sládek i porybný byl spíše řemeslníkem než úředníkem, a také jemu býval k ruce písař, na větších panstvích i zvláštní *písař rybníční / rybní*.

³⁸ Od poloviny 13. století nazývání *burgravii* – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka; JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnosti*. Praha, 2007, str. 230

dvory, mlýny, hamry i vinopalny, ujistit se, zda je ve dvorech dostatek krmiva a zásob, zkontrolovat čistotu a patřičný technický stav budov. Z pověření svého pána měl oprávnění kontrolovat nejen dvory a statky podléhající vrchnosti, ale i selské grunty, kterým feudál rovněž věnoval pozornost. Poddanské usedlosti neměly být opuštěné, nýbrž svědomitě obhospodařované, aby byli osedlí rolníci³⁹ schopni plnit závazky vůči vrchnosti a odvádět předepsané dávky. Za podmínky, že shledal hospodářství v nepořádku, měl pravomoc podle uvážení stanovit příslušný trest.

Purkrabí obcházel pole, vesnice i krčmy, kontroloval chlévy, stáje, ohrady, býval přítomen při setí obilí a při žních, kdy dohlížel na včasné osetí a orbu. Jako zástupce hejtmána se neměl spoléhat jen na dobrozdání a zaručené zprávy o plynulém provozu od šafářů a šafářek, které se staraly o dobytek, ale měl se o řádné činnosti sám přesvědčit a vše pečlivě ověřit, za což byl osobně odpovědný hejtmanovi.

O svých zjištěních podával hejtmanovi o týdenních poradách podrobná hlášení, přičemž mu předkládal ke kontrole i své vlastní zápisy všech příjmů a výdajů, purkrabská registra. Kromě nich si mohl purkrabí vést i tzv. účty dobytčí, ve kterých sledoval množství chovaného dobytka a z něj plynoucí výnosnost.

Vyjma hejtmanských porad se týdně či denně scházival i se šafáři a rychtáři, případně mlynáři, zahradníky a vinaři, se kterými též projednával vykonané práce, přijaté dávky a nutné výdaje.

1.2.2.4 *Důchodní písař*

Peněžní důchody panství spravoval *důchodní písař* (*Rentschreiber*, *Rentmeister*⁴⁰) či jen *důchodní*. Jedná se o jednoho z nejdůležitějších úředníků na panství, byla mu svěřena agenda výběru a péče všech důchodů vzešlých z panství, které přijímal buď přímo od platících poddaných či nižších úředníků, nebo od hospodářských úradů (purkrabský, obroční, lesní, rybní aj.).

³⁹ Podle Josefa Petráně byli osedlími „všichni, kdož drželi nějakou nemovitost, zvláště dům, buďto dědičně, anebo „do vůle vrchnosti“ s omezeným dispozičním právem, avšak byli svým vztahem k výrobní prostředkům vázáni k trvalejšímu pobytu na rolnické usedlosti – tedy samostatném hospodářském komplexu (jednotce) – PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, 1964. Též

⁴⁰ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnost*. Praha, 2007, str. 232

V předem stanovené úřední dny přicházeli k písaři do kanceláře poddaní a odváděli mu činže a úroky váznoucí na nemovitostech (tzv. „důchody stálé“), peníze z pronájmu panských staveb, naturálie, živočišné produkty, drůbež a dobytek.

Peněžní příjmy od poddaných byly složeny z několika položek. Podstatný podíl celkového výnosu tvořily platy stálé a běžné. Vrchnosti náležely výnosy z cel, ungeltů a masných krámů, poplatky z obchodů, soudní pokuty, tržní a jarmareční příplatky.

Stálé platy v době předbělohorské tvořily 10-20 % z celkového výnosu panství. Tyto příjmy se rozlišovaly na peněžní úroky, které obyvatelé na předem stanovené termíny (většinou na sv. Jiří a sv. Havla) odváděli jako nájemné ze svých gruntů, dále na základě urbářů předepsané naturálie a robotování⁴¹ a „komorní šosovní stálý plat“ placený obyvateli měst a předměstí. Vrchnost se snažila vyvarovat vysokého počtu pustých gruntů, usedlostí bez přítomnosti trvale osedlého hospodáře, protože tak přicházela o četné příjmy z nájmu, naturálních platů a roboty. V takových případech mohla využít služeb hospodářů z jiného statku, kteří by plnili povinnosti váznoucí na gruntu, a jako protislužbu jim bylo umožněno užívat polí a luk opuštěné poddanské nemovitosti.

Běžné platy představovaly sumy odváděné z pronájmů krčem a panských domů ve městě, luk a pastvin, vrchnostenských technických budov – pil, mlýnů, hutí aj., i za užívání řek, rybníků, chmelnic a lomů.

Všechny vybrané prostředky byly důchodním zapsány do důchodních register, poddaným bylo vydáno potvrzení o odvedení předepsaných dávek, a ty byly zamčeny do pokladny („truhly“), od které měl jeden klíč důchodní písař a druhý hejtman, aby mohl podle údajů v registrech zkontrolovat hospodaření a předejít případným únikům a krádežím. Jednou za ½ roku hejtman „skládal účty“ vrchnosti,⁴² a to v neděli po výběřcích dnech na svátek sv. Jiří a sv. Havla. Poté

⁴¹ Souhrn odpracovaných robot byl podle počtu pracovních dní na konci roku zhodnocen jako peněžitý výnos, v případě, že nebylo možné zjistit celkový stav odpracovaných dní z důvodu nepravidelně se vyskytujících požadavků ze strany vrchnosti, byl na základě předchozích let vyhotoven soupis vyžadovaných pracovních povinností.

⁴² Hejtman nekontroloval pouze platy stálé (dědičné) a běžné, ale i dávky naturální a živočišné, staré dluhy a také výnosy z vlastního podnikání vrchnosti.

nastávala 4 – 12týdenní lhůta, obvykle ohraničená svátky sv. Ducha a sv. Jana Křtitele a na podzim svátky sv. Martina a Vánocemi, do kdy bylo nutné všechny zapsané důchody shromáždit. Kromě těchto dní mohly být stanovené i jiná dvojice výplatních termínů, např. svátky sv. Mamerta a sv. Martina, nebo sv. Jiří a sv. Michala.

Výjimkou nebyla situace, kdy vrchnost z vážných důvodů povolila poddanému nebo celé vsi odklad či odpuštění dané dávky. Příčinou nejčastěji bývaly buď oheň, anebo přírodní katastrofy, povodně a krupobití, které mnohdy zničily většinu úrodu. Každou takovou úlevu od vrchnosti musel důchodní písař do register pečlivě zapsat.

Povinností důchodního bylo nejen vybrat a sepsat peníze od těch, kteří se do kanceláře dostavili, ale bylo nutné i upomínat dlužníky a také vést seznamy poddanských povinností podle vrchnostenských urbářů, zejména robot.

Ještě v období 15. století fungoval vztah poddaných a vrchnosti na bázi smlouvy uzavřené v mezích emfyteutického práva. Vrchnost neměla podle této smlouvy vyžadovat nic, co by neodpovídalo smluvené výši roboty a peněžních platů, kromě povinnosti hostit panské úředníky a své pány během obecních soudů. Valná většina podaných však v době 15. a 16. století podobnou dohodou emfyteutického rázu nedisponovala, a byla tak nucena odvádět stálých a běžných platů příležitostně i mimořádné platy a roboty, zejména v období válečných konfliktů, v českých zemích především za husitských válek. Kromě povinností sepsaných ve vrchnostenských urbářích byli poddaní zejména od 2. poloviny 16. století nuceni plnit i tzv. „*mimourbářové povinnosti*“,“⁴³ zejména *přímusy*, tedy povinné odběry panského zboží (hlavně piva), a také zákaz prodeje výnosů a naturálií bez předchozí nabídky vrchnosti.

Důchodní písař při své činnosti spolupracoval i s dalšími úředníky na panství a ve dvorech, od sládka získával účty o várkách a sladech, kontroloval činnost a výnosnost pivovarů i krčem, s purkrabím dohlížel na správné hospodaření na menších dvorech. Purkrabí zastávali významnou roli také při přijímání nepeněžních dávek, a sice při odvodu dobytka, obilí či živočišných produktů.

⁴³ KOSTLÁN, Antonín. *K rozsahu poddanských povinností od 15. do první poloviny 17. století ve světle odhadů a cen feudální držby*. In: *Folia historica bohemica 10*. Praha, 1986, str. 208

Naprostá většina poddaných, ale i mnozí nižší úředníci, kteří se rekrutovali z řad čeledí, byli negramotní a nemohli tak písemně stanovit množství dodávaných kusů. Tyto situace se řešily pomocí *vrubování*, počítalo se na *vruby (rabuše)*.⁴⁴ Hůl byla po délce rozdělena na 2 části pro obě účtující strany a oba účastníci zanášeli na hůl současně stejné množství vrubů, co vrub, to jednotka – strych nebo mandel obilí, kopa snopů, kus dobytka, libra sýra nebo másla. Tímto způsobem tak šafáři odváděli dobytek, šafářky máslo a sýr, mlatci snopy obilí, mlynáři obilí a mouku, ovčáci vlnu a ovce.

1.2.2.5 *Siroťci a kontribuční písař*

V některých případech byla část rozsáhlé agendy důchodního písaře svěřena do péče písařům *kontribučním* a *sirotčím*. *Siroťci písař* sledoval hospodaření vrchnosti, potažmo obce se sirotčím majetkem. Vrchnost měla nad všemi sirotky na panství poručenskou pravomoc, spravovala jejich jmění a zděděný majetek, ale zároveň měla i nárok na jejich služby, rozhodovala o jejich odchodu na studia nebo do učení, využívala je jako námezdně pracující. Na větších panstvích byl pro péči nad sirotčím jměním vyčleněn samostatný úředník, většinou však bývala jeho činnost spojována i s další funkcí v hospodářství, jako tomu bylo např. i u *kontribučního písaře*. Tento vrchností placený úředník měl na starosti včasné odvod daní a minimalizaci nedoplatků, často byl však na panství využíván i jinde, např. dohlížel na poddané při žních a senoseči. Předepsané berně přinášeli poddaní do vrchnostenské kanceláře, kde je odevzdávali důchodnímu nebo kontribučnímu písaři, případně je za celou ves předal rychtář a obdržel příslušné potvrzení. Vybrané berně se zapisovaly do register podle jednotlivých vsí, byly ukládány do zvláštní truhlice, po půlročním období srovnával hejtman jejich množství s kvitancemi od rychtářů a pokud nenalezl žádné nedokonalosti, opatřil kontribuční účty podpisem a odeslal je do ústřední účtárny. Jak již bylo řečeno, hejtman jako zástupce vrchnosti musel mít dokonalou povědomost o veškerém dění na panství a jeho ekonomické výnosnosti, proto bylo jeho povinností rozumně a spravedlivě rozdělovat daňové zatížení na poddanské grunty, aby byla zajištěna platební schopnost poddaných. Solvence jednotlivých poddaných byla zjišťována přímo

⁴⁴ HANZAL, Josef. *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*. In: *Právně-historické studie 10*. Praha, 1964, str. 141

obecním úřadem, případně pomocí příznávacích tabel, které obyvatelé vyplňovali. V některých případech však hejtmané zneužívali svých pravomocí, trestali nepohodlné poddané za včasné nezaplacení, což mohlo vést i z vyhoštění z panství a prodeji jejich gruntu, často jen proto, že se snažili získat jejich usedlost nebo živnost.

Důchodní písař peníze nejen přijímal, ale i vydával, a to jak na zásoby pro kuchyň, mzdy úředníkům, řemeslníkům, služebníkům, čeledi a námezdně pracujícím, tak i na nákup obilí, dobytka, náradí a náčiní, zásob do kuchyně nebo i papíru do kanceláře. Všechny výdaje bylo nutno jednotlivě rozepsané zanést do důchodních účtů / register, vyznačit zde, kolik, kdy a za co byly peníze z pokladny vydány (např. u mzdových rejstříků zde muselo být stanoveno, v jaké dny daná činnost probíhala, o jaký druh práce se jednalo a jaká za ni byla stanovena odměna). Jednotliví písaři si mohli i své účty navzájem porovnávat a kontrolovat, zda se položka označená v jednom účtu jako výdaj objevila v jiném jako příjem.

Pro všechna opakující se vydání byla zřízena zvláštní registra, která pak byla posléze přepisována do *hlavních (titulních) register* (od 18. století nazývaných *hlavní knihy*).⁴⁵ Každý výdaj mohl být vždy uskutečněn pouze s písemným souhlasem majitele panství, jeho zástupce, regenta nebo hejtmana, a doložen patřičnými přílohami a doklady o provedení práce.

1.2.2.6 *Obroční písař*

Obroční písař, nebo jen *obroční*, *obročník* či *obilní písař* (*Kornschrreiber*, *Getraideschreiber*, v 18. století *Kastner*)⁴⁶ byl pověřen správou zásob panského obilí v sýpkách a na polích, kteréžto bylo vyňato z pravomoci purkrabího jako například pivovarnictví nebo lesnictví (pokud byl zřízen samostatný úřad nebo pověřen zvláštní úředník). *Obroční písař* a jeho úřad (*Kastenamt*) kontroluje obilí ve stodolách a stozích, je přítomen na poli při žních při žetí a kosení, sleduje počet mandelů, kontroluje svezení a uložení sena, sčítá množství vymláceného zrna a

⁴⁵ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 78

⁴⁶ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 62

dohlíží na správné uskladnění, zejména v situacích, kdy bylo panství rozsáhlé nebo složené z vícero částí a šafář na veškeré záležitosti vlastními silami nestačil. V některých případech přejímal část povinností agendu od purkrabího, jindy mohl při svozu, uskladňování, mláčení a prodeji obilí spolupracovat s poklasným. Poklasný nebyval kvalifikovaný úředník, většinou se rekrutoval z nižších sociálních vrstev jako příslušník čeledi nebo skupiny mlatců.

Obroční vedl detailní záznamy o každém jednotlivém vydání obilí na setí, na pečení chleba, pro pivovary na slad nebo jako krmení, přebytečné obilí výhodně prodával poddaným nebo na okolní panství. Poddaní měli přísně zakázáno sami prodávat obilí, seno, otavu i píci, veškeré obilí, drůbež, odchovaný dobytek a živočišné produkty poddaných musely být nejprve nabídnuty k prodeji vlastní vrchnosti. Pokud se pokusili výnosy z hospodaření prodat pokoutně a využít služeb překupníků, vystavovali se riziku, že v případě dopadení mohli o své zboží přijít.

Ke své činnosti používal obroční písař množství pomocných rejstříků – osevních, omlatních, sklizňových, zápisy evidující výdej deputátního obilí či poddanské ospy. V 1. polovině 16. století se ještě nejednalo o obroční registra, spíše o příruční účty, které s sebou každý týden přinášel na porady s hejtmanem a pod jeho dohledem je přepisoval do vlastních register. Ke konci 16. století se pak do jeho kompetencí převádějí veškeré záležitosti vztahující se k obilnímu hospodářství, obroční písař vede sám obilní účty a v součinnosti se šafáři a mlatci dohlíží na žence a mlatce a rychtáři mu dodávají informace o vymláčeném a naměřeném obilí.

Samostatnou složku vrchnostenského hospodaření tvořily pivovarnictví, oblast lesnictví a lesní správy a lov.

Pivovarnictví vedl *sládek (starší, sladovník starší)*, který působil spíše v postavení řemeslníka než vrchnostenského úředníka. Sládek sám nepředkládá oficiální účty ani registra, všechny písemnosti za něj vyřizuje a na řádný chod pivovaru dohlíží úřední písaři, důchodní či specializovaný *pivovarský písař*, kteří pak informace o počtu sudů postupují dále purkrabímu. Přesto ale mohl sládek disponovat pomocnými soupisy a rejstříky, např. registry varními a pivovarními,

sklepními a pivními, komunikace mezi sládkem a obilním písařem ohledně množství potřebného obilí na slady byla zaznamenávána do počtů sladovnických,

Sládek měl vrchnosti zaručovat správnou přípravu a vaření kvalitního dobrého piva, měl si sám obstarávat potřebné dříví, opečovávat chmelnice, zajistit si dostatek sladu a kvasnic a hospodárně jednat s krčmáři, aby nebyly vyžadovány příliš vysoké, ale ani příliš nízké poplatky za každý sud.

1.2.2.7 *Lesní personál*

V čele úseku lesnictví a lesní správy působil *lesní ředitel / lesmistr / forstmistr (Oberwaldfortmeister, Forstheger)*,⁴⁷ podřízený hejtmanovi, kterému podléhali *lesníci (forštové, fořtknechti, Waldknechte)*,⁴⁸ *adjunkti* a *hajní (Unterheger)*,⁴⁹ lov byl svěřen *myslivcům* a *lovčím*. V průběhu 16. století byl lov oblíbenou součástí trávení volného času, a i když ještě v této době nelze mluvit o organizovaném systému lesní správy, lovecký úřad byl pravděpodobně lépe řízen než úřad lesní. Lovčím byla sice také svěřena péče o lesy, ale mnohem častěji tuto činnost vykonávali lesní úředníci, kdy docházelo většinou jen k čištění lesních pasek.

Forstmistr měl za úkol hlídat lesy, hájky, paseky, mýta, meze, hranice a ohrady, také zvěř a bažantice, hajní dohlíželi na lesy a pole, které spadaly i do pravomocí pojezdných, případně byli pověřeni i dopadením pytláků.

Také lesní úředníci byli povinni evidovat každý prodej dříví, množství a kupce, peníze pak přijímal a zapisoval důchodní písař.

1.2.2.8 *Pojezdný*

Pojezdní byli nižší úředníci, kteří buď nahrazovali osobu purkrabího a podléhali tak přímo hejtmanovi, nebo působili jako purkrabího pomocníci, kteří vykonávali hospodářskou část agendy a purkrabí pak zastávali ve větší míře post

⁴⁷ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 65

⁴⁸ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 65

⁴⁹ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 65

kancelářského úředníka. V tomto druhém případě se pojezdni dostávali do pravidelného kontaktu s poddanými, což dokládá i samotné označení funkce, pojezdny měl tedy za purkrabího objíždět vsi, usedlosti a polnosti, rybníky, zahrady, sady a vinice, zjišťovat stav ovcí, prasat, koní a drůbeže, sázení, výlov a prodej ryb, a informovat se na chování rychtářů a lesních směrem k poddaným (eventuálně se mohli purkrabí a pojezdny domluvit a dominium si rozdělit).

Úkolem pojezdného bylo i sledování hospodářů, kteří špatně pečovali o své grunty, o čemž pojezdny později informoval hejtmana. Pojezdny býval také pověřen sepsáním pozůstalosti po smrti hospodáře.

1.2.2.9 Vrchní šafář

Úřední povinnosti vrchního šafáře se do jisté míry překrývaly s činností pojezdného, neboť i vrchní šafář měl dozírat na dvory, lesy, rybníky, splavy, pole a otavy, jeho přítomnost byla vyžadována při setí a sklizni obilí a sena, podléhali mu šafáři na dvorech, mlatci i čeládka. Vrchní šafář kontrolovat zásoby krmení, čistotu a pořádek ve dvorech, potažní a další dobytek, nařízené plněné roboty, byl zodpovědný i za eliminaci škod v obilí a na lukách způsobených dobytkem, musel se vyvarovat krádeží dříví a pytláctví. Vrchní šafáři, stejně jako poklasní, fišmistři, sládcí a někdy také pojezdni nebyli kancelářskými úředníky, nýbrž byli vybírání z řad lepší čeledi a poddaných.

V kanceláři kromě hospodářských úředníků působili také znalci soudní a právní – *aktuáři* či *justiciáři*. Justiciáři se v kancelářích začínají objevovat až spíše od 2. poloviny 18. století jakožto soudní úředníci na panství, kteří složili zkoušky u vrchního soudu. Jejich působnost byla většinou vymezena hranicemi panství, ale často se stávalo, že se soudní obvod s obvodem dominia zcela přesně nepřekrýval. Justiciár byl zcela závislý na vrchnosti, která jej jmenovala, propouštěla i platila, byl sice oprávněn vybírat kontrolovat justiční činnost vrchnosti, ale neměl možnost do jednání vstupovat ani vybírat soudní taxy a výlohy s tím spojené.

Většina agendy (především hospodářské záležitosti) v kompetenci vrchnostenské kanceláře se projednávala na (zejména později) pravidelně konaných

všeobecných poradách, kde se scházeli veškerí úředníci, často též techničtí zaměstnanci.

Každého dne byly hejtmanovi odevzdávány referáty o denní činnosti na panství, což bylo klíčové zejména v době sklizně, kdy byl hejtman informován o postupu prací a plnění předem vytčených týdenních pokynů. Jednou týdně, většinou v sobotu nebo v neděli se o úředním dnu scházeli kancelářství i hospodářští úředníci, šafáři, řemeslníci a vesničtí rychtáři, aby shrnuli stav hospodaření za uplynulý týden. V tento „úřední“ / „právní den“⁵⁰ bývali do kanceláře předvoláni i poddaní.

Hejtman s písařem přečetli účastníkům vyhlášky a nařízení od vrchnosti a rovněž zprávy o politické a bezpečnostní situaci v okolí. Důchodní písař informoval hejtmana, kolik bylo vybráno a vydáno peněžních a naturálních dávek, jaká byla odvedena robota a kdo kolik dluží na nedoplatnách. K doložení svých tvrzení předkládal hejtmanovi týdenní (týhodní) cedule (registra týhodních outrat) – výkazy všech provedených účetních úkonů úřadu za uplynulý týden, rozčleněné na samostatné oddíly (některé z nich bývaly i prázdné, pokud nebyl v dané oblasti zaznamenán žádný příjem / výdaj). Hejtman po obdržení týhodních register od důchodního zkontroloval stav peněz v truhlici a srovnal je s předloženými účty, podepsal je a záznamy byly v průběhu dalšího týdne do vepsány hlavních register. Resty z minulého týdne se převáděly do týdne následujícího, aby bylo možné registra uzavřít a zkontrolovat stav peněz v truhle. Na základě uzavření a schválení týhodních register se poté o sobotách vyplácely mzdy. Mnozí feudálové pochopili, že výtěžek z panství je možné rozmnožit i díky spokojenosti a příznivým životním podmínkám obyvatelstva, proto se snažila svůj velkostatek vést v rentově-režijním duchu a vyplácela svým služebníkům mzdu, než aby praktikovala robotně-nevolnický model.

Při poradách se jednalo o stanovení trestů za nedodržení odvodních termínů, ale i špatného hospodaření úředníků, rozdělovala se práce a robota na příští týden. Tehdy se mohl hejtman radit s jednotlivými poddanými, aby pomohli dohodnout

⁵⁰ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 84

nejlepší rozvrstvení práce pro následující dny. Pokud byl v nedávné době zvolen nový úředník, hejtman, byli mu představení rychtáři a šafáři na panství.

Hejtman po jednání zhotovil protokol, který spolu s týdenními cedulemi o příjmech a výkazech, kvitancemi a stvrzenkami (často pro přehlednost očíslovanými nebo abecedně řazenými), týdenních lístcích o cenách potravin, ověřených rychtářem, posílal svému pánovi či jeho zástupci, regentovi / vrchnímu hejtmanovi.

Tyto týdenní porady hejtmana s úředníky, potažmo poddanými, mohly trvat několik hodin i celý den, záleželo na potřebě a obsažnosti projednávaných záležitostí i roční době. V létě začínal úřední den kolem 6. hodiny a končil v 11 a odpoledne se znovu započínalo ve 14 hodin a končilo v 17 hodin. V zimě se vzhledem k pozdějšímu svítání posouval okamžik zahájení většinou na 8. hodinu.

1.2.3 Obecní samospráva

Vrchnostenskou správu doplňovala samospráva vesnická, jejíž počátky sahají do prvních desetiletí 13. století, kdy se začala formovat pod vlivem městského práva.⁵¹ V čele obecní samosprávy stál rychtář (*iudex*).⁵² Rychtář reprezentoval obec navenek a zastupoval ji při jednání s vrchností, k ruce mu bylo několik přísežných (konšelů či obecních starších). První zmínky o existenci sboru obecních starších se vyskytují od 14. století, kdy byli zvaní *seniores*,⁵³ též *iurati*, *scabini* či *schöffen*.⁵⁴

⁵¹ HANZAL, Josef. *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*. In: *Právně-historické studie 10*. Praha, 1964, str. 135-147

⁵² Na severu Čech a Moravy, ve Slezsku a Lužici *šoltys* (*schultheis*, *scultetus*), na severní Moravě v 15. století též *fojt* (*voigt*) – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnosti*. Praha, 2007, str. 232

⁵³ JORDÁNOVÁ, Hana; SULITKOVÁ, Ludmila. *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období*. In: *Sborník archivních prací 45*. Praha, 1995, str. 454. Též BISSINGEROVÁ, Marie. *Správa města Kutné Hory v 15. a 16. století a instituce městských písařů*. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1/1992, Z pomocných věd historických X, Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války*. Praha, 1992

⁵⁴ HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, JANÁK, Jan a DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích: od počátků státu po současnosti*. Praha, 2007, str. 232

Rychtář mohl na obecních soudech řešit drobné spory, kauzy a majetkové záležitosti nesporné, týkající se držení gruntů, které se nepodařilo objasnit v průběhu roku ani na obecních hromadách, většina soudní agendy však příslušela přímo rozhodnutí vrchnostenské kanceláře. Zpočátku, v době hlavní vlny kolonizace ve 12. a 13. století, byl rychtářský úřad dědičnou výsadou spojenou s držbou gruntu, což se nezměnilo ani ve 14. a 15. století, během 16. století (zvláště od 60. let) nicméně svobodných rycht ubývá, nastává doba omezování míry jednotlivých samosprávních orgánů, tudíž se rychtář stále více dostává do područí vrchnosti, kterou je také, po zvážení jeho důvěryhodnosti a spolehlivosti, jmenován a dosazován. Silnější postavení měli představitelé obcí pouze v oblastech, kde dosah a moc vrchnosti nesahaly příliš daleko od centra panství. Na Moravě a v Slezsku byla situace mírně odlišná, zde se svobodné rychty vycházející z původní funkce lokátora udržely ve vyšším počtu.⁵⁵

Rychtáři byli zbaveni roboty, proto vrchnost každého kandidáta (povětšinou jednoho z konšelů) schvalovala, aby nedošlo k situaci, kdy by byl zvolen hospodář s vysokou robotní zátěží. Držení rychtářského úřadu a sebou často přinášelo i právo k výčepu piva a určitého finančního ohodnocení, které mohlo být vypláceno i konšelům. Konšelé byli voleni ve 12členném složení, zpravidla se na tomto postu střídali nejbohatší majitelé usedlostí ve vsi.

Obnova úřadu rychtářů a konšelů se konala při každoročně konaných obecních soudech a posudcích, kdy se za přítomnosti majitele nebo vrchnostenského úředníka (hejtmana, písaře, důchodního nebo purkrabího) shromáždila celá rychta a představitelé obce, rychtář a konšelé, předkládali hejtmanovi ke kontrole výsledky svého působení v úřadu.

Dva až tři týdny před konáním soudu zveřejnil vrchnostenský úředník stanovený termín, aby měli obyvatelé příležitost v dané lhůtě shromáždit peníze, jež měli na soudu odevzdat. Obvykle se pro tato zasedání vybírala taková roční údobí, která poddané a panské úředníky příliš nezaměstnávala – podzim, zima, období vánočních svátků, Nového roku a masopustu. Pokud nebyli poddaní schopni

⁵⁵ MATĚJEK, František. *Feudální velkostatek a poddaný lid na Moravě*. Praha, 1959. Též NOVOTNÝ, Jaroslav. *Svobodní rychtáři na Moravě, ve Slezsku a v sousedních územích německé kolonizace*. In: *Sborník Československé akademie zemědělských věd. Historie a muzejnictví 31, č. 1-2*. Praha, 1958, str. 39-49 a 97-104

gruntovní nájem splatit již při obecní schůzi, byli povinováni je dodat do lhůty 14 dnů.

Soud zahájil písař, který připomenul poddaným jejich povinnosti k obci, panství a vrchnosti, poslušnost a úctu k Bohu a knězi, přečetl vrchnostenské instrukce a pokyny pro bezkonfliktní jednání a poučil poddané, aby seděli tiše, nemluvili, čekali, až na ně přijde řada, nehádali se a nekřičeli. Následovalo představení nových zástupců obce, kteří byli po složení příslušných přísah jmenováni do úřadů.

Poté bylo zahájeno vlastní projednávání majetkových problémů poddaných, všechnu ostatní agendu vedl panský úředník. Nejprve byly znesvářené strany vyzvány ke smíru a vzájemnému vyrovnání, pokud se tento pokus nezdařil, přistoupilo se k projednávání kauzy.

Na závěr hejtman a úředníci prohlédli gruntovní zápisy, obecní, sirotčí a kostelní účty, případné nedostatky opravili a vyžádali si jejich zaplacení. V některých případech byly obce nuceny zasílat vyúčtování do vrchnostenské kanceláře nebo ústřední účtárny k pečlivějšímu posouzení každý rok. Přítomný písař pak do knihy zanesl průběh obecního soudu.

Od 15. století začínají obce vydávat svá vlastní zřízení, či obecní a selské řády, Josef Kalousek je ve své edici pojmenoval „*řády samodílné*.“ Ke znění a dodržování těchto ustanovení ohledně problematiky správy, soudních jednání či vzájemných vztahů obyvatel se souhlasně vyjádřila celá obec. Obecní zřízení měla být alespoň jednou ročně veřejně vyhlášováno před celou obcí. Obecní artikule předestíraly povinnosti rychtářů a konšelů, nabádaly poddané ke spořádanému životu, k dodržování robotních předpisů, k poslušnosti a zdvořilému vystupování při jednání se zástupci vrchnosti i mezi sebou navzájem. Pro případ nedodržování artikulů ze strany rychtářů, konšelů či poddaných zde byly vypočteny příslušné postihy, od pokut až po vězení. Hejtman nechával z obecních řádů pořizovat výpisy, které pak zasílal jednotlivým rychtářům a apeloval na jejich dodržování.

Obecní shromáždila sice nemohla probíhat bez participace zástupců vrchnosti, ale přesto jim byla v rozhodování ponechána přinejmenším omezená míra autonomie, aby poddaní nepozbyli důvěry ve spravedlnost a starostlivost svých pánů, kteří jim zaručují dodržování starých práv a tradic, zajištění jejich pozemkového majetku a jsou si vědomi odvodních povinností a platebních možností svého lidu.

V případě, že poddaný nesouhlasil s výrokem soudu, mohl se proti rozhodnutí odvolat k panskému úředníku, který byl přítomen jednání. Jestliže ten shledal rozsudek oprávněným, stěžující si byl potrestán. Poté měl ještě možnost odvolat se přímo ke svému pánovi, ovšem tím podstupoval riziko případných nepříjemností a msty ze strany úředníka. Kdykoliv byl rychtář vrchností předvolán, musel se neprodleně dostavit, pokud tak neučinil ani po dvou vyzváních, byl uvržen do vězení, a jestliže nepředstoupil ani po třetím zavolání, byl odsouzen k zaplacení pokuty.

Rychtář jakožto zástupce vrchnosti ve vsi, byl své vrchnosti, potažmo hejtmanovi, zodpovědný za pořádek v obci i svěřeném rychtářském obvodě. Jeho úkolem bylo zachovávat a dbát na dodržování základních právních, morálních a náboženských zásad bezúhonného života, poddaní neměli holdovat přílišnému pití ani hře v karty, nesměli se vyhýbat se návštěvám kostela, bylo zakázáno sušit ovoce, len a konopí ve vsi, aby nedošlo k neočekávanému vznícení a následnému požáru, proto byla nařízena i pravidelná kontrola komínů.

Rychtář odpovídal za odhalení a oznámení všech přečinů (počínaje od oplzlých řečí, krádeží, loupeží a znásilněními, rvačkami a těžkými ublíženími na zdraví konče) vyšší instanci, tedy hejtmanovi nebo jeho zástupci k posouzení, z vlastní iniciativy však nesměl nic podnikat a ani zatajit, zejména pokud se jednalo o hrdelní zločiny a vážnější kauzy. Pachatel byl podle závažnosti provinění odsouzen k pokutě, veřejně prospěšným pracím, vězení, tělesným trestům i ke ztrátě na hrdle. Naprosto nekompromisně odsuzovala vrchnost útoky proti ostatním poddaným i úředníkům, podněcování ke vzpouře a neuposlechnutí rozkazu úředníka. V ostatních případech však vrchnost přistupovala k přestupkům spíše shovívavě (např. i za spáchání vážných kriminálních činů vyžadovala pouze zaplacení pokuty) a ke shovívavosti vyzývala i rychtáře, jež varovala před možnou ztrátou popularity a pevné pozice v obci.

Lehčí případy sice mohli rychtář s konšely řešit na obecním soudě sami, ale každý rozsudek, i udělení pokuty, musel rychtář nahlásit v kanceláři. K pokutě mohli být odsouzeni všichni poddaní bez rozdílu sociálního stavu, nebo se peněžité tresty vztahovaly pouze na bohatší hospodáře, zatímco těm chudším byla vyměřena manuální práce, např. klučení lesa, štípání dříví, lámání kamene nebo sekání křovin.

Obecní úřad se stával nejnižším kontrolním článkem v organizaci vrchnostenské správy. Byl prvoinstančně kompetentní pro přezkoumávání odvodů

dané výše poddanských platů, gruntovních nájmu a zemských kontribucí, množství odchovaného zvířectva (koní, telat, jehňat, ovcí), vysetého, sklizeného a vymláčeného obilí na polích i v sýpkách, mléka, másla, sýra, ryb, piva i vína.

2 Písemnosti vrchnostenské správy

Počátky vedení dokumentů a úředních knih spojených se správou vrchnostenského dominia nalézáme již ve vrcholném středověku, v první řadě se jedná o pozemky v církevním vlastnictví. Větší rozvoj, rozsah množství a rozmnožení forem jednotlivých dokumentů a diplomatických sbírek lze sledovat v období po skončení husitských bojů a zejména pak od raného novověku, kdy je v důsledku častých změn vlastníků pozemků a půdy, pohybu obyvatelstva a válečných ztrát⁵⁶ nutné znovu a pečlivě zaevidovat vlastnické vztahy a poddanské povinnosti vůči jednotlivým vrchnostem. V 16. století správní aparát velkostatku začíná nabírat konkrétnější obrysy, dochází k tomu především na největších panstvích.

Postupně se tak začínají rozvíjet peněžní a hmotné účty, pozemkové knihy, tzv. *gruntovnice*, vrchnostenské instrukce a úřední knihy.

První písemnosti týkající se správy vrchnostenského majetku se týkají téměř výhradně církevního prostředí, a to zejména v prostředí klášterních institucí již na konci 13. století,⁵⁷ jako například *Ostrovský urbář* z kláštera u Davle.⁵⁸ Ze

⁵⁶ Kromě významného snížení počtu obyvatel se jeví jako další z problémů poměrně zásadní pokles reálné hodnoty mince, čímž docházíme k faktu snížení hodnoty stálých poddanských peněžních dávek asi o 60 % - ČORNEJ, Petr. *Český stát v době jagellonské*. Praha, 2012, str. 93

⁵⁷ ŠEBÁNEK, Jindřich, FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 182

⁵⁸ Problematikou zpřístupňováním dochovaných urbářů z prostředí klášterních institucí se v 80. letech 19. století zabýval významný český historik a archivář Josef EMLER, který ve své edici *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente* (Praha, 1881) shromáždil zlomky urbářů, vztahující se k době 14. a 15. století. Nejstarší použitý dokument pochází patrně z konce 13. století a týká se majetků a pozemků biskupství Pražského. Další zde sebrané urbáře pocházejí z většiny z klášterního prostředí, a to: z kláštera Panny Marie v Roudnici (z roku 1338), kláštera Pohledského (zřejmě z poloviny 14. století), urbář kláštera Chotěšovského (z roku 1367), kláštera Ostrovského (z roku 1388), urbář arcibiskupství Pražského (sepsaný po roce 1390), urbář kláštera Břevnovského (z roku 1406), urbář kláštera Strahovského (z roku 1410), urbář proboštního kostela Pražského (z doby předhusitské) a nakonec urbář kláštera Zbraslavského (z roku 1342).

světského prostředí z doby předhusitské pochází pouze urbáře z dominia rožmberského⁵⁹ a frýdlantského.

Teprve v době pohusitské v závislosti na přemístění velké části statků a půdy z rukou církve do vlastnictví světských držitelů je nutné na těchto rozvíjejících stabilizujících se panstvích zavést účinnou a organizovanou správu. Charakter, vnitřní obsah a forma úředních písemností vrchnostenských úřadů pak závisí na velikosti panství, rozsahu, stavu a organizační struktuře hospodaření a taktéž na aktuální fázi vývoje feudálního velkostatku.

2.1 Písemnosti pro vnější správu kanceláře

Pro správu a řízení ve věci vlastnických práv a poddanských vztahů používali úředníci vrchnostenské kanceláře několik typů dokumentů. Mezi něž řadíme vrchnostenské instrukce, smlouvy, kvitance, výhostní (zhostné) a zachovací listy⁶⁰ a také produkty písemného styku mezi jednotlivými kanceláři, tedy úřední korespondenci.⁶¹

Vedeny byly seznamy o majetku a platové schopnosti poddaných, sledovala se úroda a výnosnost jednotlivých částí panství a oborů vrchnostenského podnikání a také plnění ustanovených poddanských povinností.

2.1.1 Listiny, listy a akta

2.1.1.1 Výhostní / zhostné / propouštěcí listy

Každá vrchnost měla zájem, aby její panství hospodářství prosperovalo. Nemohla a ani nechtěla dopustit, aby panství volně a nerušeně opouštěli poddaní, kteří byli zárukou peněžitých odvodů i pracovních sil. Vrchnostenská dominia se postupně uzavírají a začínají tvořit samostatný a poměrně stabilní celek, což se projevuje v podobě stále zesilujícího tlaku na omezování pohybu obyvatelstva.

⁵⁹ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 178. Též TRUHLÁŘ, Josef. *Urbář zboží rožmberského z roku 1379*. Praha, 1880.

⁶⁰ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 179

⁶¹ Tu měli často na starosti tzv. *listovní písaři*, většinou úředníci na nižších postech, kteří se postupně vypracovávali na vyšší pozice v kanceláři nebo hospodářské správě.

Proto byly zaváděny propouštěcí (výhostné) listy, vydávané příslušnou vrchností, která musela odchod poddaného ze svého panství na jiné potvrdit písemně, tedy *výhostem (Entlassbrief)*⁶². Vrchnosti tak většinou činily v případě sňatku poddaných a po předchozí přímluvě novou vrchností.

Výhostní listy sloužily poddaným jako úřední potvrzení o zproštění poddanství. Poddaný byl povinen podat v kanceláři žádost o zrušení poddanských závazků, uvést, na jaké panství a z jakého důvodu se chce vystěhovat. Pokud mu původní pán odchod z panství povolil, poddaný obdržel výhostní list, který poté odevzdal vrchnosti nové a obdržel za něj zhostný list jako doklad o přijetí do poddanského poměru. Žádný poddaný však nesměl být z panství svévolně vyhoštěn, rozhodnutí příslušelo pouze vlastníkovu dominia, tato pravomoc tak nebyla propůjčena ani panským úředníkům hejtmanovi a purkrabímu, a to ani v případě, že by se jednalo o potrestání za spáchaný zločin. Naopak jestliže na panství dorazili propuštění příslušníci cizí vrchnosti, hejtman jim mohl nabídnout osazení se na panství, pokud došel k závěru, že se jedná o rolníky svobodné, tedy vlastníci výhostní list od minulého pána, zachovalé a vhodné pro usazení se na uprázdněných statcích.

V roce 1437 vydal český zemský sněm nařízení o vracení „zběhlých“ poddaných⁶³ do jejich původní domoviny a v souvislosti s tímto výnosem pak musí poddaní v případě odchodu z panství obdržet souhlas vrchnosti právě ve formě výhostního listu. Kdo propouštěcí list nevladnil, byl pokládán za zběhlého, neměl být přijat na žádném panství, naopak měl být navrácen původnímu pánu. Další podmínkou poddaného před odchodem z panství bylo sehnat za sebe náhradního užitkového vlastníka gruntu a také uspokojit a doplatit všechny své povinnosti.

Další usnesení zemského sněmu a zemského soudu týkající se nedostatku pracovních sil v důsledku husitských válek a útěků poddaných byla pak vydávána v letech 1453,⁶⁴ 1472, 1474, 1479, 1485 a 1487. Kromě zákazu přijímání poddaných bez výhostních listů stanovuje poslední nález i pokutu za nevydání

⁶² JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934, str. 38

⁶³ ČORNEJ, Petr. *Český stát v době jagellonské*. Praha, 2012, str. 95. Též JIREČEK, Hermenegildus (ed.). *Codex iuris Bohemici II/2*. Praha, 1870, str. 8, č. 5

⁶⁴ PALACKÝ, František (ed.). *Zápis sněmovní o napravení řádu zemského*. In: *Akta veřejná i sněmovní v království Českém od r. 1453 do 1490*. Archiv český 4. Praha, 1846, str. 422, č. 4

zběhlého poddaného ve výši 10-20 hřiven stříbra.⁶⁵ Situace se v neprospěch poddaných zhoršuje zejména po 30leté válce, kdy vrchnosti vlivem válečných poměrů trpí nedostatkem pracovních sil, a proto nejsou příliš nakloněné odchodům obyvatel na cizí panství.⁶⁶

Bez svolení vrchnosti nemohli poddaní uzavírat sňatky, nemohli se stěhovat, děti nesměly odcházet na studie nebo se vyučit řemeslu, cechy nepřijímaly bez vrchnostenského povolení nové členy. Poddaným bylo zakázáno provozovat obchody, které mohly znamenat konkurenci pro jejich vrchnost, nesměli ani nosit zbraně.

2.1.1.2 Zachovací listy

Zachovací list vydávala vrchnostenská kancelář jako důkaz o legitimním zplození poddané osoby v řádně uzavřeném manželském svazku. Tyto dokumenty se stávaly klíčovými například při žádosti o získání městského práva, pro povolení vstupu na vysokou školu nebo při uzavření sňatku.

2.1.2 Úřední knihy

Kromě výhostních a zachovacích listů vede vrchnostenská kancelář zejména písemnosti evidenčního charakteru, a to jednak pro zaznamenání poddanských dávek a povinností, stav a přesuny poddanské půdy, seznamy poddaných a písemnosti související s celkovou správou dominia.

2.1.2.1 Urbáře

„Urbáře, jinak knihy purkrechtní, registra ložní, registra platův komorních, po latinsku registra bonorum, registra censuum, libri censitii nebo též conscriptio bonorum nazýváme více méně podrobné seznamy nemovitého jmění a požitých práv držitelů velkých statků a výnosů ze zboží toho vycházejících.“⁶⁷

⁶⁵ ČORNEJ, Petr. *Český stát v době jagellonské*. Praha, 2012, str. 95

⁶⁶ CERMAN, Markus; MAUR, Eduard. *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách v letech 1650-1750*. In: *Český časopis historický* 98, č. 4. Praha, 2000, str. 737-774

⁶⁷ EMLER, Josef. *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente*. Praha, 1881, str. 4

„Urbáře (*registra bonorum, registra ložní, Zinsbücher, Heberregister* aj.) byly soupisy nemovitého majetku vrchnosti i jejich požitků z poddaných v jednotlivých vesnicích a při jednotlivých usedlostech.“⁶⁸

Tyto dvě definice nám podávají shodný výklad o tom, co si lze pod pojmem *urbář* představit. Urbáře, které je možné považovat za nejstarší evidované písemnosti dominikálního úřadování, předkládají soupisy poddanských povinností, platů a dávek, které mají být v ideálním případě vrchnosti odvedeny. Tyto dávky a robotní přepisy plynoucí poddaným z poddanského vztahu se od nejstarších ustanovují smlouvami s vrchností a předepsané plnění je pak obsaženo právě v urbářích.

Na základě těchto soupisů gruntů, k nim příslušejících platů a osedlých poddaných bylo možné panství ocenit pro účely prodeje nebo dědického řízení. Urbáře nebyly na rozdíl od pozemkových knih vedeny průběžně, naopak spíše ve větších časových odstupech, většinou právě pro případ, kdy se měnil majitel statku a bylo třeba zjistit hodnotu majetku. Zejména v 16. a 17. století se objevují i urbáře, které bychom mohli označit spíše za inventáře majetku, protože najdeme např i informace o vnitřním zařízení zámků.

Základní přehledy příjmů a výdajů mají své počátky již období středověku, kdy je můžeme sledovat na statcích panovnických, církevních, biskupských a kapitulních. Tehdy vrchnost disponovala urbáři shromažďujícími pouze úroční poddanské platy, nikoliv z hospodaření ve vlastní režii. V nejstarším období své existence se urbáře často omezovaly pouze na podrobný soupis a předpis peněžních a naturálních dávek, které sloužily i jako určitý právní doklad o skutečném odvedení, v průběhu let však jejich rozsah narůstal a poskytoval určitý vzor či nástin očekávaných výnosů z jednotlivých částí panství. Jednalo se o závazný vrchnostenský předpis pro poddanské platy z půdy rustikální a pro nájemné poddaných z půdy dominikální, na základě čehož mohla vrchnost, potažmo

⁶⁸ JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934, str. 39. Též ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 70

důchodní písaři kontrolovat a zúčtovat poddanské platy stálé i běžné a mnohdy též výnosy z hospodaření ve vlastní režii.

Mezi nejstarší urbáře, které vznikly ve světském prostředí, řadíme *Salbüchlein* – urbář tzv. „Nových Čech“ (Böhmische Salbüchlein) pro osadu Staré Sedliště na Tachovsku,⁶⁹ *Urbář zboží rožmberského* z roku 1379⁷⁰ a *Frýdlantský urbář*, který bývá tradičně datován z roku 1381.⁷¹

2.1.2.1.1 Urbář zboží rožmberského

Urbář pro rožmberské panství zpřístupnil ve své edici *Urbář zboží rožmberského z roku 1379* Josef Truhlář. Ten ve své edici uvádí, že samotný urbář není přímo datován, podle písma se však usuzuje na druhou polovinu 14. století a právě roku 1379 byly pravděpodobně do knihy zaneseny poslední dávky a odvody. Urbář nás předkládá souhrn všech vsí a územně-správních obvodů (počínaje městem Rožmberk a okolím), které náležely pod rožmberskou vrchnost, u nichž uvádí celkovou rozlohu přiléhajících lánů a pozemků, ze kterých museli poddaní odvádět peněžní úroky a desátky v hotových penězích, naturální dávky nebo odpracovat robotou. Poddaní neplatili pouze z obdělané půdy a polností, ale i za používání či pronajmutí panských staveb – mlýnů, kol určených ke zpracování kůže, bavlny nebo lnu, sladoven, krčem, masných krámů, cihelen nebo chmelnic.

Počet odváděných dávek není u všech obvodů a vsí stejný. Roli zde jistě hrála velikost a hospodářská vyspělost dané lokality a též se zřejmě dbalo i na bonitu půdy.

2.1.2.1.2 Urbář panství Frýdlant

Urbář frýdlantského panství je považován za 3. nejstarší světský urbář a zároveň je to nejstarší dochovaný urbář pro panství Frýdlant, náležející od konce 13. století rodu Bibrštejnů. Nyní se tento urbář nachází v Historické sbírce Clam-

⁶⁹ SCHNELBÖGL, Fritz. *Das „Böhmische Salbüchlein“ Kaiser Karls IV. über die nördliche Oberpfalz 1366/68*. Mnichov, Vídeň, 1973, str. 22, 39-40

⁷⁰ TRUHLÁŘ, Josef. *Urbář zboží rožmberského z roku 1379*. Praha, 1880

⁷¹ PRANDNEROVÁ, Lucie. *Frýdlantský urbář*. In: *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci* [4]. Liberec, 2009, str. 113-118. Též HALLWICH, Hermann. *Friedland von fünfhundert Jahren*. In: *MVGDB 43*. Praha, 1905, str. 357-429

Gallasů ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích.⁷² Samotná kniha není datována, protože není dochován titulní list, usuzuje se ale, že byl sepsován mezi let 1380-1409 a to ze dvou důvodů: zaprvé vedli Bibrštejnové v letech 1380-1386 spory o pozemky v Horní Lužici a tyto události je mohli motivovat k sepsání tehdy drženého majetku v Čechách. Druhou skutečností, která možná přispěla k určení přibližné datace vzniku je urbář panství Sorau (Žary), který je na rozdíl od frýdlantského urbáře datován k roku 1381 a protože je zjevné, že jsou si oba urbáře po formální stránce velmi podobné, lze z toho usuzovat, že pravděpodobně vznikly v téže době. V urbáři panství Sorau jsou navíc uvedeni stejní leníci jako v případě frýdlantského urbáře.

Stejně jako u urbáře rožmberského, i zde najdeme soupis všech podléhajících vsí s výměrou náležejících polností v první řadě se správním a právním centrem a sídlem Bibrštejnů, městem Frýdlant. Poddaní odvádějí podle urbáře své vrchnosti z velké části již především peněžní obnosy, na které byly převedeny (reluovány) i některé robotní povinnosti, jako např. povinnost orby s radlicí.

Peněžní úroky byly vybírány 2x ročně – na svatého Walburga 1. května a na svatého Michala 29. září, případně, pokud vrchnost vyžadovala i některé speciální dávky, ty poddaní většinou odváděli ve dny církevních svátků. V případě odevzdávání naturálií Bibrštejnové od svých poddaných přebírali žito a oves, drůbež (kuřata), vejce či vepřové maso, případně bylo obyvatelům uloženo krmit prasata. Bibrštejnové pronajímali poddaným i panské stavby a zařízení (z většiny se nacházející na předměstí Frýdlantu), jako byly mlýny a pily, cihelna, valcha, stoupa na tříslo nebo pivovar. Zvláštní položku tvořily odvody za užívání lesa a dřevozpracujícího zařízení, jednak ve formě peněžní, ale i naturální, většinou v podobě opracovaných prken nebo lesní zvěře (např. i veverek).

2.1.2.1.3 Typy urbářů

S narůstající agendou a zesložitující se organizací správy vrchnostenského dominia docházelo k tomu, že se urbáře začaly postupně specializovat a bývaly poté

⁷² SOA Děčín. Sbirka Clam-Gallastr. Urbář panství Frýdlant, Liberec a Zavidov 1552 (kopie). Inv. č. 2126, karton č. 576

vedeny ve dvou řadách – soupisy a účty.⁷³ Urbář ve formě soupisu zahrnuje seznam jednotlivých sídel, osad a vesnic a okolních lánů příslušejících majiteli panství, platy z jednotky výměry a též celkovou částku peněžních odvodů, ... „*kde se povinnosti tyto povšechně vyčítají, tj. kde se druh a počet usedlostí naznačuje a udávají povinnosti, které pravidelně při stejném druhu usedlostí stejné bývají.*“⁷⁴

V urbáři-úctu jsou pak kromě kompletního součtu platů podrobněji rozepsáni jednotliví majitelé pozemků a statků s údaji o výměře, peněžní, naturální a robotní povinnosti. „*Vyčtení usedlých děje se dle jmen a při každém z nich udáno jest, co drží a jaké jsou jeho povinnosti.*“⁷⁵

Rozsah záznamů jednotlivých usedlostí a počet folií věnovaný každému gruntu samozřejmě závisel na velikosti a pečlivosti správy dominia, velkou roli zde však hrál i styl úřadování, který se v průběhu věků proměňoval. Jak bylo řečeno, v době prvních exemplářů urbářů (pro církevní prostředí éra 13. a 14. století, pro panství světská pak zejména doba pohusitská) byly tyto soupisy dávek a platů velice skrovné a stručné, naopak v 16. století již lze pozorovat, že urbáře se zaprvé začínají uplatňovat na stále se zvětšujícím počtu panství, a v druhé řadě poskytují stále detailnější informace, argumentem může být i jejich rozvětvení na dvě souběžně vedené řady.

V 16. století se způsob zaznamenávání v podstatě ustálil v neměnné podobě, ale tím docházelo také k jejich zastarávání a nebylo možné z nich vyčíst aktuální povinnosti a platy náležející vrchnosti. Panovníci (Ferdinand I. i Maxmilián II.), potažmo jednotlivé vrchnosti tudíž považovali za nutné shromáždit u sebe stávající urbární soupisy, obnovit je a znovu uspořádat. Pokud v některých oblastech urbáře chyběly, měly být nově sepsány a zřízeny.

Tehdejší stabilní forma urbáře nejprve obsahovala seznam všech měst a vesnic, které spadaly pod příslušnou vrchnost. Každá položka byla nadepsána velkým písmem, pomocí svědeckví rychtářů a konšelů, případně jiných pamětníků, se zjišťovalo platební a robotní zatížení (konané s potahem nebo bez potahu)

⁷³ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 182

⁷⁴ EMLER, Josef. *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente*. Praha, 1881, str. 4

⁷⁵ EMLER, Josef. *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente*. Praha, 1881, str. 4

jednotlivých gruntů. Dále zde byly rozepsány veškeré grunty a také pole, louky a lesy, se kterými hospodář disponoval. Na základě rozsahu obhospodařované půdy bylo možné rozčlenit držitele usedlostí do několika kategorií. Nejmenší rolníci s výměrou do 2 hektaru se nazývali domkaři nebo baráčníci, následovali chalupníci, kteří hospodařili na polích o rozloze 2-10 ha, dále pak sedláci, pohybující se v hodnotách do 50 ha, a nakonec feudálové s více než 50 ha se označovali jako statkáři a velkostatkáři.

Klíčovou součástí urbářů byly údaje o platech a povinnostech poddaných, odváděné povětšinou ve 2 půlročních termínech na svátek sv. Jiří a sv. Havla. V závěru byla uvedena konečná suma čítající lány, úroky a roboty celé vesnice. Součástí urbářů byl i soupis obecních pozemků, panských staveb, dvorů, pivovarů, mlýnů, pil, pazderen, hutí, ovčírén aj. Urbář býval zakončen výsledným souhrnem všech dávek a robot z celého panství, z něhož si mohla vrchnost a její úředníky udělat obrázek o množství odvedených poddanských povinností v penězích, naturáliích a díle.

Výběrem a evidencí poddanských platů byl pověřen důchodní, který je v obdobích uvedených v urbářích dávky shromažďoval a zapisoval do důchodních register. V případě, že byly platy nějakým způsobem navýšeny, neuváděly se tyto změny přímo do rubrik urbáře, ale do zvláštního oddílu až do okamžiku obnovení urbáře, kdy byly vepsány do příslušné kategorie.

Velkým mezníkem, či dalo by se říct zlomem či okamžikem přerušení vývoje je jistě doba třicetileté války, která znamenala pro české země jak propad demografický, tak i hospodářský. Třicetiletá válka nepřinesla závažné důsledky jen na poli politickém a náboženském, znamenala také rozsáhlé majetkové přesuny, snížení hospodářské prosperity a s ním související utužování poddanství a významné změny v sociální stratifikaci obyvatelstva na venkově. Jednotlivé vrchnosti se snažili zamezit dalšímu, již tak velmi podstatnému úbytku obyvatelstva, zapříčiněného válečnými ztrátami nebo odchody poddaných do exilu. Díky procesu přerozdělování vrchnostenské půdy tak na čas mizí skupina bezzemků, naopak se značně rozšiřuje vrstva rolníků s velmi malou rozlohou

obhospodařovaných pozemků, tzv. půllánici, čtvrtlánici aj.⁷⁶ Mezi lety 1650-1730 se podíl poddaného obyvatelstva s nulovou nebo jen nepatrnou přidělenou půdou ještě zvyšuje. V 18. století byly žádosti o přijetí na panství posuzovány mnohem přísněji, vrchnost neměla o nově příchozí příliš valný zájem v souvislosti s nutným poskytnutím půdy pro hospodaření, nemajetným a neusedlým (na venkově čeled' a podruzi) nebylo povoleno uzavřít sňatek.

Velká část urbářů i jiných úředních písemností byla zničena či ztracena, a navíc už v důsledku pozemkových a majetkových přesunů a ztrátách na životech pozbývala na platnosti. Bylo však navýsost nutné znovu získat přehled o aktuálních poddanských poměrech a vztazích s vrchnostmi, a zejména pak peněžních schopnostech obyvatelstva vzhledem k potřebě jejich nového zdanění. Vznikají tak urbáře nové, jejichž podoba se ale příliš neliší od jejich předchůdců ze starší doby. V některých oblastech českých zemích bylo však předepisované daňové zatížení za účelem vyrovnání válečných ztrát a zaplnění mezer za zběhlé poddané poměrně markantní, obyvatelé si tak pořizovali opisy starších urbářů a na jejich základě vyžadovali snížení peněžních a robotních povinností. Pro příklad lze zmínit selské bouře v letech 1679-1680, v jejichž důsledku byl vydán Robotní patent císaře Leopolda I.

Po celé 16. a 17. století vystupovaly urbáře jako nepostradatelná součást každého kvalitně spravovaného dominia. Přestože byly urbáře jakožto pomůcky pro výběr poddanských platů a dávek postupně zatlačovány modernějšími a důkladnějším soupisy půdy a majetku v podobě katastrů, jejich význam je nedovoloval zatlačit do pozadí a svou výraznou roli sehrály až v roce 1848, kdy byly podle nich vypracovávány vyvazovací elaboráty po zrušení poddanství. Již od 18. století je nicméně zřejmé, že rozvíjející se, pravidelně a soustavně vedené účetnictví těmto již zastaralým formám soupisů poddanských povinností nepřeje, urbáře a urbánní rejstříky ztrácí na kvalitě i hodnotě, předpisy platů se již označují jako „účty“ a samotné pojmenování „urbář“ je v 19. století zmiňováno již spíše jako historický pojem.

⁷⁶ Více CERMAN, Markus; MAUR, Eduard. *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách v letech 1650-1750*. In: *Český časopis historický* 98, č. 4. Praha, 2000, str. 737-774

2.1.2.2 *Výběrčí, účetní a robotní rejstříky*

Zatímco urbáře měly vrchnosti poskytovat informace o očekávaném počtu vybraných rent a dávek, k registraci skutečně splněných a zaevidovaných naturálních a robotních dávek sloužily výběrčí, účetní a robotní rejstříky, které se postupně specializovaly na jednotlivé obory vrchnostenského podnikání. V těchto dokumentech tak najdeme záznamy o hospodářské situaci v oblasti zemědělství, rybníkářství, pivovarnictví, vinařství i lesnictví.

2.1.2.3 *Hospodářské účty*

Písemnosti vedené buď ve formě účetních knih či jako aktový materiál, členěné podle jednotlivých hospodářských panství, která byla vrchností provozována. Jedná se o soupisy všech příjmů a vydání, účty jednotlivých provozů, účty důchodní, naturální, obilní, dobytčí, ovčácké či pivní účty, též poddanské platy. Všechny příjmy a výdaje se zapisovaly zvlášť a jednotlivě, chronologicky položka po položce, kdy k příjmu / vydání došlo, z jakého důvodu a kolik bylo vrchností obdrženo / vydáno.

Účty byly pravidelně po kratších úsecích uzavírány, jednalo se buď o týdenní nebo měsíční úseky, a tyto *týdenní / měsíční cedula* byly poté zaslány nebo předloženy hejtmanovi ke schválení i se všemi originálů dokladů, stvrzenek a kvitancí o nákupu zboží a výplatách pro řemeslníky a pracovníky. Hejtman stvrdil cedula svým podpisem a důchodní písař je pak přepsal do hlavní knihy, členěné do jednotlivých rubrik. Účty důchodního písaře byly uzavírány jednou za ½ roku, později i jednou ročně a hejtman je pak předával vrchnosti, jejímu zástupci nebo ústřední účtárně. Pokud našla účtárna v písemnostech nepřesnosti, sdělila svá zjištění příslušným úředníkům a vyzvala je k prošetření nedostatků. Tato šetření mohla trvat několik hodin i několik dní, což záleželo na pečlivosti vedení účetnictví i znalostech a schopnostech kontrolora.

V 16. a 17. století se hlavní účty zapisovaly do sešitů (v 18. století se již jednalo o knihy), jejichž součástí byly kopie všech kvitancí a dokladů ve stejném znění jako originály zasílané vrchnosti nebo ústřední účtárně, případně další pomocné rejstříky (obilní, osevní, rybníční, varní atd.). Na základě těchto účtů tak mohl majitel panství sledovat celoroční průběh hospodaření na panství a zároveň zde měl poskytnut rozepsaný výčet veškerých vykonaných prací.

2.1.2.4 Pozemkové knihy

Pozemkové knihy,⁷⁷ jinak též knihy purkrechtní, registra purkrecht,⁷⁸ knihy gruntovní či gruntovnice, německy zvané *Dreydingbücher*, *Taydingbücher* nebo *Gewährbücher*, byly vedeny přímo pro správu a evidenci poddanského majetku, jeho převody, prodeje a dědění. Jednalo se o soupisy poddanských gruntů podle rycht a vesnic se jmény současných i minulých vlastníků a záznamy o splátkách poddanských povinností v chronologickém pořádku. Na rozdíl od urbářů byly pozemkové knihy primárně vedeny jako záznamy selské. Vrchnost měla již sice informace o předepsaných povinnostech sepsané v urbářích, ale přesto pozorně sledovala údaje hospodaření na poddanských usedlostech, jednak proto, že byly přesnější a kompletnější, jednak že byly pozemkové knihy vedeny soustavně a průběžně. Tudiž zatímco pro 1. polovinu 16. století se při zakládání gruntovnic vyžadovalo zastoupení představitelů obce, tedy rychtáře a obecních starších, ve 2. polovině 16. století se již tento akt přesouvá plně do sféry vlivu vlastníků dominia.

Pro poddané znamenala existence gruntovnic také jistou formu dohledu či ochrany jejich majetku a dodávala jim pocit bezpečí, že zápisem do knih bylo držení jejich gruntů kodifikováno a bez svolení pánů a úředníků s nimi nesměl nikdo disponovat, prodat či zastavit, a to nejen se samotnými budovami, ale i příslušnými pozemky, poli a loukami, stejně tak úředníkům nebylo dovoleno zápisy v pozemkových knihách jakkoli pozměňovat.

V období 14. a 15. století zde najdeme stručné zápisy o změně majitelů jednotlivých usedlostí, prodeje a postoupení v rodině, často dokládané pouze svědectvími pamětníků. Zakládání nových pozemkových knih měl na starosti hejtman, který v obci zjišťoval poddané sedící na gruntu, jejich zatížení, kolik již za grunt splatili a kolik jim ještě zbývá. Tyto záznamy se během 16. století stávají detailnější a stále početnější gruntovnice tak dokládají kromě jmen současných i minulých vlastníků odhady cen gruntů a jejich předpokládaného čistého výnosu (po odečtení vynaložených nákladů) za jeden rok, vejměnky, dluhy a splátky sourozencům nebo věřitelům tzv. vejruňky, inventář usedlostí, množství obilí, píce,

⁷⁷ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 318

⁷⁸ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 309

platy daňové nebo zádušní. V 1. polovině 16. století se pod pojmem pozemkové knihy rozumí v první řadě zápisy o převodu nemovitostí (knihy trhové – purkrechtní), dále registra sirotčí, registra smluv a sporů (řešená před obecním soudem), knihy kšaftů a knihy viničné.⁷⁹ Až do Bílé hory se tyto záznamy obvykle soustřeďovaly do jediné sbírky, ve které hrály klíčovou roli právě informace o změnách v držení gruntů.

Ve starších pozemkových knihách byly údaje zapisovány per extensum chronologicky za sebou, až v 16. století se způsob zaznamenávání mění a knihy se začaly vést podle jednotlivých vsí a rycht, jako tomu bylo v urbářích. Každému gruntu byl v knize vyhrazen předem určitý rozsah stránek, tzv. reálné folio. Nahoře se napsalo jméno držitele a výčet povinností vztahujících se k určité usedlosti. V případě že grunt změnil majitele, přeškrtno se jméno původního vlastníka a nové se dopsalo buď nad něj, vedle něj, nebo pod něj.

Pro české prostředí téměř vždy platilo, že jazykem zápisů v pozemkových knihách byla čeština, zejména pak v období 16. století čeština velmi kvalitní, což dokládá i poměrně vysokou míru vzdělanosti jednotlivých úředníků vrchnostenské kanceláře.

Poddaní skládali úroky ze svých gruntů při obecním soudě, kdy bylo v přítomnosti hejtmana na základě purkrechtních zaznamenáno a zjištěno, kolik daní obyvatelé toho roku na rychtě složili, zda byl již grunt vyplacen, či zda na gruntu ještě váznou nedoplatky. Hejtmanovi ani ostatní vrchnostenským úředníkům nebylo dovoleno s těmito penězi nijak manipulovat, nepůjčovat je ani neprodávat, s jedinou výjimkou, a to, když měly být použity na péči o chudé a potřebné. Tehdy mohly být peníze skoupeny, ale pouze za výhodných podmínek, a poté byly věnovány za účet záduší nebo sirotků. Přesto však byly prostředky vynaložené pro chudé velice sporé a byly poskytovány pouze těm žebrákům, kteří by bez almužen pošli hlady.

Vrchnost měla zájem na tom, aby dané panství ekonomicky vzkvétalo, aby poddaní plnili své povinnosti, včas spláceli úroky ze svých usedlostí a tím pádem je i řádně obhospodařovali. Hejtman jakožto zástupce majitele panství tak kromě

⁷⁹ Více HANZAL, Josef. *Přebělohorské poddanské inventáře*. In: *Český lid 50*, č. 3. Praha, 1963, str. 169-174

dohledu nad včasným splácením závazků vázoucích na gruntech zodpovídal i za zvyšování kupní hodnoty jednotlivých usedlostí. Jeho úkolem bylo sledovat způsob hospodaření, růst a pokles cen nemovitostí a zjistit daný důvod, za to bylo způsobeno nedbalostí, neschopností nebo hloupostí hospodáře, a také zda osedlí z gruntu nezemřeli, nezběhli či jestli si danou usedlost nepřivlastnila rychta. V případě, že se vrchnost rozhodla stmelit část pozemků poddaných do jednoho celku, musela být postiženým poddaným poskytnuta adekvátní náhrada v odpovídající hodnotě. Nicméně i tehdy docházelo k rozličným neshodám a pokleskům ze strany úřednictva.

Pozemkové knihy byly zakládány buď pro celé panství (jako urbáře), nebo pro větší obvody vsí – rychty, což je nejčastější příklad, případně pro jednotlivé vsi zvlášť. V některých případech (platí zejména pro severní a severovýchodních Čechy) byly vedeny i dvě samostatné řady knih, které se liší organizací záznamů – buď se zde evidují převody, nákupy a prodeje v jednotlivých vesnicích podle chronologického pořádku bez ohledu na pořadí gruntů, nebo naopak se příslušné informace o dědických nárocích a splátkách majitelů sepisují podle jednotlivých gruntů.

V souvislosti s rozvojem organizace a rozvinutější administrativní správy panství se pozemkové knihy začínají specializovat podle charakteru údajů, a to na: knihy rustikální (tedy pro majetek, který nebyl obhospodařován vrchností v přímé režii), knihy dominikální (pro půdu spravovanou přímo vlastníky, panské nemovitosti, hospody a mlýny a nakládání s nimi), pohodnice (evidující počet rasoven či mrchovišť na panství),⁸⁰ knihy testamentů, svatební smlouvy, dědické přihlášky (*libri additionum*)⁸¹ nebo soupisy židovských domů, které byly na rozdíl od katolických domů označovány římskými číslicemi. Také nelze pominout písemnosti vztahující se k organizaci manského řízení, tedy manské knihy gruntovní, kam byly zapisovány prodeje a koupě zemanských gruntů.

⁸⁰ *Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 19.* Praha, 2003, str. 1049-1051

⁸¹ JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých.* In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934, str. 51

Za jeden z nejpropracovanějších systémů vedení vrchnostenské správy a péče o vrchnostenský i poddanský majetek z hlediska světského prostředí 16. století můžeme považovat prostředí rožmberského dominia. Zde byly dokonce všechny vedené knihy navzájem propojeny citacemi a odvolávkami. Vrchnostenská kancelář zde disponovala zvláštními knihami odúmrtními, knihami nákupů a prodejů (tzv. *freymarky*⁸²), knihami pro odevzdání gruntů v rámci rodiny, knihami pro sirotčí grunty (jednak pro vlastní péči o grunt, jednak pro získání přehledu o sirotčích nárocích a majetku), měla k dispozici knihy odběžné (vedené pro grunty, ze kterých zběhl poddaný a které tak automaticky propadly zpět ve prospěch vrchnosti) či knihy od nechování (do nichž zapisovali úředníci grunty propadlé vrchnosti, případně podíly a nápady zběhlých poddaných).

V 18. století pracovala vrchnostenská kancelář na některých panstvích již s poměrně rozsáhlým objemem dat a informací o disponování s poddanským a vrchnostenským majetkem, že mohlo být leckdy nevhodné vést veškerou agendu sumárně pro celé panství nebo pro velké obvody vsí. Mnohem častěji vrchnost zavádí zvláštní samostatnou knihu pro každou obec (*Hauptbücher*⁸³), jež obsahují údaje o držitelích všech usedlostí v dané obci, poznámky o majetku a dlužích na něm vázoucích. Samozřejmě ale nelze opomínat, že podrobnost a charakter zápisů záležely vždy na organizovanosti a pečlivosti vedení dotyčného dominia.

2.1.2.5 *Hospodářské instrukce*

Hospodářské instrukce jsou nařízení úředníkům vrchnostenské kanceláře i celého panství vydávaná vrchností, jež je informuje a poučuje o náležitém chodu a vedení vrchnostenských úřadů, správě panství, organizaci vrchnostenského podnikání, řízení administrativní agendy a hospodářské činnosti, bylo zde specifikováno, jaké druhy hospodářských účtů a podle jakých schémat mají být vedeny, že mají být přesné, pečlivé, srozumitelné a poctivé.

Souhrnně řečeno, jedná se o písemné návody majitelů panství směřované na panské úředníky jak účelně a výnosně vést správu dominia. Skripta *Vademecum*

⁸² ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 310

⁸³ Zvané též *Aktivstanbücher, Passivstandbücher* – ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 310

pomocných věd historických definují instrukce jakožto diplomatickou písemnost jako „*písemnou směrnicí, vymezující způsob činnosti a kompetence určitého úřadu nebo úředníka,*“⁸⁴ Josef Kalousek ve své edici *Archivu českého Řádu selské a instrukce hospodářské (1350-1626)* tento pojem vnímá jakožto pravidla, která „*vydávaly vrchnosti svým úředníkům jednak o správě lidu poddaného, jedna o náležitém vedení hospodářství buď v celku, nebo v jednotlivých oborech jeho.*“⁸⁵

Tyto metodiky, pracovní postupy či návodná schémata pro jednotlivé úředníky nám poskytují informace nejen o vlastní správě dominia, ale díky nim se můžeme dozvědět i o specifických úředních postech, jež vrchnostenští úředníci na daných panství zastávali, jaké měli pravomoci a co měl který úředník na starosti.

Přestože byly hejtmanské instrukce poměrně podrobné, ani jejich pečlivost a obsažnost nemohla zaručit, že bude panství vedeno v jejich duchu a dle přání vrchnosti. Někteří úředníci byli nepřilíš schopní a nepořádní, neměli přehled o písemnostech, inventářích a pomůckách vedených v kanceláři, velkou roli také hrály neklidné časy první poloviny 17. století, kdy byla spousta registratur a archivů úřadů zničena z důvodů častých změn majitelů. Každý nově ustavený hlavní úředník měl převzít katalog dokumentů uložených v registratuře, dostalo se mu instruktáže od svého pána, jakým způsobem vést úřední knihy a pomocné rejstříky a kde je uchovávat. Tyto hejtmanské manuály mohly být členěny chronologicky nebo tematicky, od 18. století se pak začínají kompetenčně definovat vzhledem k plnění veškerých funkcí, které daná vrchnost vykonávala – soudní, politická, hospodářská, obchodní, berní i vojenská.

Hospodářské instrukce byly většinou psány v té řeči, kterou se v dané vrchnostenské kanceláři úřadovalo. V 16. století převažovala čeština, dále to byla němčina i latina. Na některých panstvích, např. lobkovickém, kde se po dlouhou dobu, i po 30leté válce, stále držela čeština, mohlo dojít k náhlému přestupu na jazyk německý, a byla to právě vrchnostenská dominia, která se stala jednou z platforem pro zachování a udržení němčiny.

⁸⁴ HLAVÁČEK, Ivan; KAŠPAR, Jaroslav; NOVÝ, Rostislav. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha, 2015, str. 201

⁸⁵ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. Archiv český 22. Praha, 1905, str. X

Nejstarší známou hospodářskou instrukci vydal kolem roku 1525 Vojtěch z Pernštejna pro své úředníky (zejm. hejtmana) na panství potštejnském, litickém a pardubickém. Ze 16. století pochází i několik dalších nařízení pro panské úředníky, např. instrukce Jana Brtvína z Ploskovic z roku 1540, mistra Mikuláše Černobýle (jinak zvaný Artemisius) Krátké naučení o správě lidu poddaného z téhož roku, obě uveřejněné v Hospodáři Daniela Adama z Veleslavína,⁸⁶ a z poloviny 16. století pak Kniha moudrosti o hospodářských potřebách Jana Dobřenského z Dobřenic.

V 2. polovině 16. století pak zaznamenáváme stále větší počet těchto instrukcí, nejčastěji vydávaných na panstvích pod správou Rožmberků – pro panství třeboňského, jindřichohradecké, telčské nebo českokrumlovské, nelze ale opominout ani další dominia, jako např. panství nelahozevské, panství starobrněnského kláštera, panství Pardubice, Frýdlant nebo Chroustovice.⁸⁷ Hospodářské instrukce však nejsou jen doménou kanceláří šlechtických velkostatků, písemnosti ke správě panství se vztahovaly i na pozemky a poddané statků císařských a komorních. Lze poukázat např. na Instrukci hejtmanskou na panstvích komorních z let 1603-1702, uveřejněnou v Kalouskově edici.⁸⁸

Kromě výše zmíněných úředních knih vedla vrchnostenská kancelář ještě další specifické typy seznamů a katalogů, např. soupisy poddaných (též označované jako „popsání lidí poddaných“ nebo „*Mannschafsbuch*⁸⁹), knihy kšaftů (pokud se jednalo o samostatné volné listy, které se vkládaly do pozemkových knih, docházelo často k jejich zničení či opětovnému použití), svatebních smluv a inventářů poddaných (užívané při dědickém řízení), knihy kostelních a zádušních počtů (pro správu kostelního majetku a jeho roční zúčtování), či registra sirotčí.

⁸⁶ JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934, str. 52. Též BOHATCOVÁ, Mirjam. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*. Praha, 2005, str. 294-298

⁸⁷ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905

⁸⁸ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, str. 358-481

⁸⁹ ŠEBÁNEK, Jindřich; FIALA, Zdeněk; HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1971, str. 311. Též KŘIVKA, Josef. *Čeď v poddanském hospodaření po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*. In: *Historická demografie 2*. Praha, 1968, str.

S výnosy z posledně dvou jmenovaných položek vrchnost či obec často nakládala jako s jedinými dostupnými zdroji pro úvěrové podnikání.

2.1.2.6 Úvěrové hospodářství

Pokud byla věřitelem vrchnost, mohla pověřit rychtáře, aby za závazky poddaných osobně ručil on anebo celá obec, pokud by nebyl poddaný schopen půjčku splatit, utekl by, zemřel nebo zchudl, poté měl rychtář poskytnout daný obnos sám. V krajních případech dovolila vrchnost poddanému plné odpuštění dluhu, nechtěla ale vytvářet precedens pro další podobné situace, proto raději pán poskytl rychtáři tuto sumu, aby poddaný zdánlivě závazek splatil. Obyvatelé se mohli zadlužit i jinde a pokud jako záruku za dluh stavěli i rukojmí, dalo se tak pouze se souhlasem držitele dominia, jinak hrozilo, že se poddaní zadluží do té míry, že nebudou schopni dostat svých závazků. Jestliže by si i přes pánův zákaz někdo s poddaným půjčku sjednal a ke vrácení dluhu požadovat po poddaných prodej obilí nebo zastavení gruntu či pozemku, věřitel byl postižen ztrátou hodnoty půjčky.

Vrchnost neposkytovala svým poddaným půjčky pouze peněžní, ale také obilní, zejména v období, kdy do žní bylo daleko a lidem již nevystačila úroda z loňského roku. Úředníci pak dbali na to, aby byl úvěr spolu s úrokem (ve výši $\frac{1}{4}$) splacen po žních co nejdříve a také, aby bylo obilí co nejvyšší jakosti, i když to půjčené tak hodnotné nebylo. Poddaní měli možnost ručit za dluhy společně, takovým vzájemným výpomocem se říkalo *nápolky* nebo *přísevky*,⁹⁰ kdy si dvě a více osob pro dosažení úrody vzájemně vypomohlo poskytnutím půdy a obilí. Rolník, který propůjčil svůj díl semen k osetí, je pak po žních s určitým úrokem inkasoval zpět. Často v roli tohoto věřitele vystupovali panští úředníci, kteří se nerozpakovali vzít druhou stranu na hůl a zosnovat půjčku jen za lichvářských podmínek, což ovšem majitelé panství zakazovali, zejména pokud pocházel věřitel z cizího panství. Na bázi tohoto druhu spolčování a vzájemné výpomoci začaly od 18. století fungovat obilní pokladny.

⁹⁰ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 99

Dalším způsobem, kterým vrchnost nabízela svým poddaným pomoc, bylo zapůjčení dobytka, ze kterého obyvatelé čerpali užitek a zpět jej vraceli vykrmený nebo za něj odváděli pánům určitý poplatek.

Využití úvěrového podnikání jakožto významného doplňku k dosažení vyšších finančních výnosů přispělo k postupné proměně vrchnostenského dominia první poloviny 17. století do standardního typu rentově-režijního velkostatku.

2.1.2.7 Knihy kostelních a zádušních počtů

Všechny příjmy, pozemky a majetky, které příslušely k danému kostelu, měl spravovat farář. Farář disponoval svěřeným obročím, které v období raného a vrcholného středověku nerozlišovalo mezi prostředky určenými pro liturgický provoz kostela (záduší) a mezi vlastním jměním, které mohl farář využívat ke své spotřebě (obročí). Každému kostelu byla přiřčena určitá výše platů, desátků a příjmů z polí, pozemků, lesů, podíl z vína, odchovaného dobytka, vylovených ryb, sebraného medu a vyrobeného vosku. Kromě kostelní budovy patřila do záduší i fara jakožto platforma k vykonávání církevních obřadů.

Zpočátku vše kolem chodu kostela spravoval farář sám, i když se jměním nemohl nijak volně nakládat, patronátní práva zde uplatňovali donátoři a fundátoři kostela. Tato vazba se začíná postupně uvolňovat, od poloviny 14. století si farář k ruce přibírá laické osoby – kostelníky, kteří jsou pověřeni správou účetnictví podle pokynů faráře nakládají s kostelním obročím. Přenášení vedení účetnictví do rukou laiků v českých zemích ještě urychlilo husitství, laikové – kostelníci se vymaňují z farářova dohledu a starají se v podstatě o veškeré hospodaření farnosti, v některých farnostech vyplácejí i faráře, pokud to nezajišťovala samotná obec. V 16. století tak měl kostelní a zádušní majetek, který byl svěřen každému kostelu, na starosti každoročně volený starší kostelník.

Kostelník ze zádušních prostředků, získávaných za propachtování pozemků a prodeje dřeva spravoval kostelní inventář a se svolením hejtmána a s patřičnou zárukou poskytoval z peněžních zásob úvěry, ovšem pouze na křesťanský, 6% úrok.

2.1.2.8 *Registra sirotčí*

Správu sirotčího jmění, péči o sirotky až do jejich zletilosti a hájení jejich práv si vrchnost vyhrazovala již od středověku, jsou to právě majitelé panství, kteří rozhodují o osudu a výchově sirotků, zda budou posláni na studia nebo se vyučí řemeslu. Pro evidenci a kontrolu nakládání se sirotčím jměním se tak začínají vést jednak seznamy sirotků (zvané též *Pupillartabellen*) a registra sirotčího majetku, zvláštních druhů pozemkových knih, do kterých bylo nutné poznamenat každou manipulaci se sirotčími penězi, aby nedocházelo k zpronevěrám, např. v důsledku půjčování na úvěr (kterým se ale přesto v mnohých případech nedalo zabránit). Sirotčí peníze se stávaly zdrojem poskytování úvěru, ovšem jen se svolením majitele panství či jeho zástupce, bylo však nutné zajistit patřičné záruky, aby mohly být peníze včas vyplaceny dospělým sirotkům.

Do sirotčích register byl zapisován majetek zemřelého hospodáře, jména a zůstavivší podíly vdovy, dospělých i nedospělých dětí, které měly být v dospělosti vyplaceny svými staršími sourozenci.

Po smrti hospodáře byla sepsána veškerá hospodářova pozůstalost, byly zjištěny nesplacené dluhy a pohledávky na gruntě a jejich splatnost, a nakonec zapsáni pozůstalí – matka, synové a dcery podle stáří. Poslední vůli mohl hospodář pořídit sám nebo ji sepsali rychtáři a konšelé, kteří po hospodářově smrti navštívili grunt, odhadli cenu statku a jeho předpokládaný výnos za jeden rok, zajistili a uzamkli pozůstalost, a nakonec oznámili vrchnosti svá zjištění a zaslali mu daný kšaft. V inventářích pozůstalosti byl popsán celý grunt, vnitřní dispozice (světnice, komora, kuchyně), vybavení místností, nábytek (židle, almary, truhly, postele), nářadí, nádobí i svršky, zřídkakdy i zásoby jídla.⁹¹ Bez svolení vrchnosti však poddaný nemohl nic odkázat obyvatelům cizího panství. Kšaft pak byl ve 4 nedělích přečten pozůstalým. Pozůstalým byly rozděleny dědické podíly, nedospělým sirotkům byl ustanoven poručník, kterého stanovil ještě z života hospodář, nebo později vrchnost. Hospodářství bylo svěřeno vdově nebo dospělým sirotkům, pokud byla matka již po smrti, byl grunt pronajímám až do zletilosti dětí. Pokud se matka znovu vdala, nebo pokud sirotek dosáhl dospělosti, statek vykoupil a podle kšaftu vyplatil své sourozence. Pokud neměla vdova po hospodáři žádné děti,

⁹¹ Více HANZAL, Josef. *Přebělohorské poddanské inventáře*. In: *Český lid* 50, č. 3. Praha, 1963, str. 169-174

získala v dědictví pouze jeho 1/3, zbytek získala vrchnost, ovšem jiná situace nastala, pokud žena zdělila grunt po rodičích, tehdy jí připadl statek celý. Jestliže žil hospodář sám, neměl ženu ani děti, připadl po jeho smrti podle práva odúmrti statek příslušné vrchnosti. V takovém případě bylo možné grunt od vrchnosti vyplatit, což však mnohdy znamenalo vyšší robotní a finanční zatížení. Vrchnost se postupně práva odúmrti zříká, ovšem pouze za podmínek zvýšení částky stálých platů a legalizace „občasných pomoci.“⁹²

Majetek nedospělých sirotků spravovala do jejich zletilosti příslušná obec. Peníze byly uschovány do sirotčí truhly, uložené na rychtě nebo ve sklepě zámku a opatřené cedulí, které sirotky identifikovaly. Jedním klíčem od truhly disponoval rychtář a konšelé a druhým hejtman, případně sirotčí písař. O výročních soudech z nich obec skládala účty a jejich znění bylo následně zapsáno do účetních sirotčích register. Sirotkům je pak obec vyplácela po dosažení zletilosti a osazení se, případně v době dlouhé nemoci.

Sirotkům nebylo dovoleno opustit panství, v opačném případě připadl jejich majetek vrchnosti. Ten jim mohl být po návratu po posouzení míry jejich viny alespoň zčásti navrácen. Ztráta majetku hrozila sirotkům nejen v případě odchodu na jiné panství, na vrchnost přecházelo i věno dívek, které přišly o panenství.

2.1.2.9 Seznamy sirotků

Sirotčí registra poskytovala přehled o hospodářově pozůstalosti, podílech vdovy, zletilých i nezletilých sirotků a machinací se sirotčími penězi. Vrchnost potřebovala mít přehled o množství sirotčího majetku, ale i počtu sirotků, které by mohla využít jako pracovní sílu, proto zaváděla jejich každoroční sčítání, zvané *stavuňky*.⁹³ Jednou ročně, většinou na svátek sv. Martina, byli všichni sirotci předvoláni před hejtmana na zámek, zjišťoval se jejich věk, kontrolovalo se jméno a bydliště. Starší sirotci byli vybráni ke službě na zámku, na panských dvorech nebo hospodářstvích, za službu dostávali obvyklou výši mzdy. Samotní hospodáři museli

⁹² KOSTLÁN, Antonín. *K rozsahu poddanských povinností od 15. do první poloviny 17. století ve světle odhadů a cen feudální držby*. In: *Folia historica bohemia 10*. Praha, 1986, str. 205-248

⁹³ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 94

dát sirotkům pod ochranou vrchnosti přednost před čeledí z jiných panství. Pokud nebyli sirotci předurčeni k takovéto službě, vrchnost je poslala vyučit se řemeslu nebo jim mohlo být poskytnuto vzdělání, aby mohli být pro své pány prospěšní i jinak.

Seznamy sirotků se staly základem pro zavádění souhrnných soupisů všech poddaných – osedlých, chalupníků, domkařů, podruhů i čeledi, aby vrchnost získala přehled o počtu námezdně pracujících, kterých je zapotřebí k plynulému chodu velkostatku.

Každý rok v době konání obecních soudů předkládal kostelník ke schválení účty kostelních a zádušních počtů a samostatný seznam kostelního inventáře. Hejtman účty porovnal se stavem peněz v truhlici, od které měl jeden klíč on nebo farář a druhý byl uložen v kostele. Hejtman na základě soupisu důchodů ze všech far pak navrhoval případnou změnu v obsazení nebo dosazení nového faráře do farnosti.

2.1.2.10 Soupisy poddaných

Seznamy poddaných se začínají prosazovat od 80. let 16. století jakožto diplomatické prameny evidující nejen vlastníky selských usedlostí, ale jména všech obyvatel panství, čeledínů, děveček,⁹⁴ dětí i sirotků, kteří naopak nebývají obsaženy v matričních záznamech. Poddaní bývali rozčleněni podle pohlaví, věku, bydliště i odborných znalostí. Pokud měla vrchnost o jejich evidenci zájem, mohla si na základě předkládaných výhostních listů vést samostatné seznamy nově přichozích poddaných.

V případě čeledi se sepisovali pouze příslušníci vlastního panství, tedy domácí čeleď, nikoliv nově příšlí poddaní. Čeládka figurovala ve městech i na vesnicích jako z nejvýznamnějších rezervoárů pracovních sil. Většinu z jejich

⁹⁴ O životě a pohybu čeledi na panstvích více KŘIVKA, Josef. *Čeleď v poddanském hospodaření po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*. In: *His. dem.* 2. Praha, 1968, str. 2-8. Též SLÁDEK Miloš. *Čeleď na třeboňském panství v polovině 17. století*. In: *His. dem.* 11. Praha, 1987, str. 51-96. Taktéž PETRÁŇ, Josef. *Pohyb poddanského obyvatelstva v Čechách a jeho osobní právní vztahy v době předbělohorské*. In: *Český časopis historický* 5. Praha, 1957, str. 443-5

celkového počtu pak tvořila čeleď sloužící na větších poddanských gruntech. Zprvu byla čeládka přijímána na práci do vrchnostenských dvorů a uplatňovala se i na pozemcích spadajících pod dohled církevních držitelů, postupně je začali do služby přijímat i bohatší majitele poddanských hospodářství.⁹⁵ Majitelé menších usedlostí si v hospodářství často vystačili vlastními silami s pomocí potomků, na větších gruntech mohli k agrární činnosti přispět podruzi, kteří disponovali vyšším sociálním statusem než najímaná čeleď.

Chudí chlapi, děvečky a sirotci byli do několikaroční služby u sedláka přijímáni ve věku 10-16 let, kde zůstávali do 20. roku života u dívek a 25. roku u pacholků. Ve městě, kde se služba sháněla obtížněji z důvodu většího počtu uchazečů, zůstávala čeleď u pánů delší dobu. Kromě městské a vesnické čeledi se do skupiny námezdně pracujících řadili i obecní pastýři, učedníci a tovaryši, kteří sice disponovali stejným sociálním statusem jako čeledíni na gruntech a ve městech, avšak vyvyšovali se oproti nim odbornými znalostmi a dovednostmi. Do učení byli zpravidla přijímáni uchazeči ve věku do 20 let, starší byli spíše výjimkou. Nelze zapomínat ani na kategorii specializovaných sluhů, jež byli přiděleni ke službě na zámku nebo v klášteře.

Jedním z nejvýznamnějších pramenů pro studium celkového počtu čeledi na jednotlivých panstvích je soupis poddaných podle víry z roku 1651, iniciovaný požadavky katolické církve.⁹⁶ V jednotlivých vesnicích bylo sečteno veškeré obyvatelstvo, které bylo v tomto roce starší 12 let, kdy bylo možné podrobit se zpovědi a dívky a chlapi už měli být dostatečně vyspělí, aby zvládli vykonávat fyzicky náročnou práci.

⁹⁵ GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II.* Praha, 1957

⁹⁶ KŘIVKA, Josef. *Čeleď v poddanském hospodaření po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva.* In: *His. dem.* 2. Praha, 1968, str. 35-41. Též MAUR, Eduard. *Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651.* In: *His. dem.* 23. Praha, 1999, str. 85-135

3 Vrchnostenské předpisy, hospodářské instrukce a poddanské řády

3.1 Artikulové vydání úředníkům i poddaným na panství Rosenberských – okolo r. 1580⁹⁷

Panství, jež náležela do vlastnictví příslušníků rožmberského domu, se mohou honosit jedním s nejrozvinutějších systémů vedení vrchnostenské správy, a to nejen z hlediska počtu specializovaných úředníků, písařů aj., ale i s ohledem na obsažnost zpracovávané agendy, od zapisování přijatých naturálních a peněžních dávek, vedení robotních rejstříků, správu sirotčího jmění, přes péči o hospodářské a zemědělské výnosy, propouštění lidí z poddanství, řešení majetkoprávních vztahů a sporů obyvatel dominia až po trestání mordů, loupeží, krádeží, zločinců a povalečů.

Rožmberská instrukce datovaná do doby kolem roku 1580⁹⁸ obsahuje kromě předmluvy k úředníkovi 63 článků, jež se vztahují k záležitostem panského hospodaření, rybnikaření, lovu zvěři, pasení dobytka, či škodě v lesech, ale ve velké míře podávají pokyny v případech sňatku poddaných, předání gruntu v rámci rodiny, vymáhání dluhů, řešení sporů mezi sousedy, trestání zhárství, cizoložství, krádeží či vražd.

V předmluvě nabádá majitel panství, nejvyšší pražský purkrabí Vilém z Rožmberka, správce a vladař rožmberského domu všechny úředníky, správce, rychtáře a přísežné, rovněž povšechně poddané, aby se jali zachovávat vydané artikuly a nařízení, podle nich se řídili a chovali, neporušovali a nepřestupovali je.⁹⁹

⁹⁷ KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 270-283

⁹⁸ Resp. do období mezi lety 1570-1592, kdy zastával Vilém z Rožmberka post nejvyššího purkrabího, od jeho jmenování dne 26. 5. 1570 do 31. 8. 1592, kdy Vilém z Rožmberka zemřel.

⁹⁹ „... vydáno jest nařízení a jistí artikulové kterými se všickni ouředníci, rychtářové, konšelé i jiní přísežní a tak všickni vůbec poddaní JMti pána v městech, městečkách a obzvláště ve všech říditi a spravovati mají, a toho nařízení aby žádný úředník, rychtář, konšel neb přísežný ani žádný jiný nerušil a nepřestupoval, ale podle toho aby se řídili, spravovali a skutečně zachovávali, jináče nečiníce“ – KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské*. AČ, 22. Praha, 1905, str. 270

V dalším odstavci vyzývá Vilém z Rožmberka úředníky ke zbožnosti a úctě k Bohu, a k těmž mají vést i jim podřízené obyvatelstvo. Je pochopitelné, že Rožmberk považoval za nutné explicitně vyjádřit své přání či vůli ohledně katolické víry, vzhledem k Rožmberkově pověsti přísně katolického velmože, považovaného za jednoho z klíčových představitelů a podporovatelů katolicismu v českých zemích pochopitelné. Úředníci na panství tak mají při svém chování a konání zachovávat Boží přikázání, žít v Boží bázni, dodržovat dny výroční slavnosti ke cti a chvále Panny Marie, apoštolů a dalších světců, navštěvovat bohoslužby, vyhýbat se hádkám, klení a nedopouštět se neřádů a nepomíjet je. Zkrátka chovat se a jednat tak, jak doslovně vymezují uvedené artikuly a žádným způsobem se je nesnažit překročit či obejít.

Specifická je také formulace úvodní pasáže, a to s přihlédnutím k tomu, komu je instrukce vlastně věnována. V některých starších písemnostech tohoto druhu je oslokována jediná osoba, a sice hejtman (např. „*Albrechte milý! Ted' zřízení toto dávám tobě pro paměť budoucí*“ v instrukci Vojtěcha z Pernštejna¹⁰⁰), tedy 1. úředník na panství, vedoucí vrchnostenské kanceláře, pod kterého spadají ostatní zaměstnanci a který je za celé panství odpovědný vrchnosti. V tomto případě se však Vilém z Rožmberka obrací na všechny obyvatele panství, od zřízenců a pracovníků až po poddaný lid.

Obecně vzato je možné rozřadit zde uvedené artikuly tematicky do tří skupin – první z nich nabádá úředníky k potrestání zločinců, vrahů, žhářů a cizoložníků, pytláků, pijanů, hráčů a povalečů, druhá se věnuje vlastní organizaci hospodářské správy dominia, jak prodávat dobytek, obilí a píci, jak nakládat s utrženými penězi, jak udržovat rybníční síť či jak si počínat se škodnou v lesích. Poslední kategorie pak reflektuje soukromé záležitosti poddaných – smlouvy, prodeje gruntů, předávání usedlostí v rámci rodiny, odchod poddaných na jiná panství, řešení rozepří, hádek a nadávek mezi sousedy, též nakládání s majetkem a nemovitostmi po smrti hospodáře a opatrování případných sirotků.

Prvních 20 artikulů je nečíslovaných, všechny ostatní již ano. První až sedmý artikul počínají se spojením *Jestliže by kdo*, naopak zbytek článků je uvozen

¹⁰⁰ Mínen Albrecht Sudlička, 1. úředník na Potštejně – KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 57

tradičním *Item aby, item jakož, item jestliže, item kdyby* aj. Důvodem by mohlo být postupné doplňování jednotlivých článků v dané období, tedy že by instrukce nevznikla k jednomu konkrétnímu okamžiku, ale že se na ni navazovalo.

Většinou se jedná o dlouhé a složité větné konstrukce, když se vypočítává, kdo komu má co platit v případě převodů majetku, jakým způsobem prodávat předem stanovený druh a zboží a dobytka na okolní panství či jak opatrovat oheň v hospodářství, aby nedošlo nepatrností k neštěstí.

3.2 Griespekova instrukce daná úředníkům na panství Nelahozeveském – před 1588¹⁰¹

Griespekova instrukce pro panství Nelahozeves u Vltavy severně od Prahy není přesně datována, rok 1588 je pouze orientační, protože v tomto období, konkrétně dne 29. 3. 1588 zemřel majitel panství Nelahozeves, rytíř Florian Griespek z Griespachu zemřel, královský rada a komorní prokurátor. Instrukce Floriána z Griespeku obsahuje celkem 86 článků, vydaných v krátké době před jeho smrtí, sám držitel však již v předmluvě zmiňuje, že tento dokument je v podstatě souhrnem do té doby vydaných a do jednoho celku zkompletovaných pravidel a nařízení.

Rytíř Griespek se obrací všechny úředníky a služebníky na panství, byť žádného z nich přímo nejmenuje (resp. uvádí některé panské a hospodářské úředníky, s nimiž přichází hejtman ponejvíce do kontaktu – písař obroční, rychtář, konšelé, šafář a šafářka, ale žádného z nich neoznačuje jménem), věří, že každý z jich si je vědom svých pravomocí, pracuje pilně a svědomitě s cílem zajistit z hospodaření co nejvyšší zisk, a chová se tak, jak mu to příkládá jeho úřad, přesto se však pro lepší srozumitelnost rozhodl znovu a souhrnně vydat všechna ustanovení týkající se jeho majetků movitých i nemovitých i správy panství nelahozevského.¹⁰²

¹⁰¹ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 298-321; Též PALACKÝ, František. *Pana Florianu Griespeka z Griespachu naučení ouředníkům hospodářským dané*. In: *Františka Palackého Spisy drobné*. Praha, 1900, str. 111-112

¹⁰² „... avšak pro lepší vyrozumění vuole mé tuto krátkú zprávu, kteráž z jiných starých, předešlých ouředníkům Nelahozeveským vydaných instrukcí v hromadu sebrána jest, jaký bych ještě v některých předních artikulích při témž zbuoží mém rád jmíti chtěl, sepsati sem dal; nic o tom nepochybujíc, že se ouředník můj netoliko v tom ve všem, což se níž dokládá, tak spravovati bude, ale co by nad to

První artikul nabádá panské úředníky a služebníci, aby oni sami žili v bázni boží, která je zdrojem moudrosti a bohatého výdělků, a též aby k víře vedli i své podřízené, čeládku a poddané svého pána, aby dbali na dodržování všech křesťanských zvyklostí, aby poddaní navštěvovali nedělní a sváteční bohoslužby, byli poslušni svého pána a řádně vykonávali svá řemesla. Pokud by došlo k tomu, že by se duchovní nemohl dostavit na nedělní bohoslužbu na zámek, např. z důvodu, že by byl povinnostmi vázán jinde, má se jeho povinností ujmout jeden z panských úředníků, na zvuku zvonů se mají poddaní shromáždit v kapli, zazpívat několik písní a má jim být přečteno evangelium. Pokud by se někdo ze služebníků hodlat tomuto úkolu vyhnout, ať je náležitě potrestán, případně i uvězněn. Protože jedině s pomocí boží přízně lze dosáhnout blahobytu a rozhojnění majetku.

Následující články poskytují návody pro úředníky, jak postupovat v situacích, které mohou při řízení vrchnostenského dominia nastat. Nezaměřuje se výhradně jen na vlastní hospodaření na jednotlivých panských stavbách a pozemcích. Griespekova instrukce je, co se týče oblastí života na panství, velice rozsáhlá a podrobná a rozpadá se do několika částí z hlediska agendy provozní, administrativní či právní.

Jeden z nejobsáhlejších úseků upravuje průběh zemědělských prací, správu vrchnostenských staveb, pozemků, polností, lesů a zvířectva (články 13-71). První úředník na panství je instruován k dohledu nad veškerou agrární i neagrární produkcí související s chodem panského velkostatku. Hejtman byl svému pánovi zodpovědný za včasné a řádné setí a sklizení obilí, sečení luk, prodej píce, obilí a dobytka, sázení ryb, výlov a prodej, plavení dříví, chod mlýna, pily, pivovaru a vinic, opatrování dobytka a koní, záležitosti kamenolomů či cihelny a vápenice. Úředník se nemá spokojit pouze s ubezpečením o pořádku v hospodářství, ale každý den má osobně navštívit panské dvory a zjišťovat skutečný stav budov, dobytka, zásob i nálady služebnictva, kontrolovat, zda bývají dvory na noc bezpečně uzavřeny a zemědělská produkce je chráněna před odcizením, zda se čeládka ve všední dny a po setmění netoulá, ale je přítomna ve vrchnostenských dvorech.

výše kdy podle příležitosti s lepším mým užitkem najíti a způsobiti mohl, že pilností svou v tom nic sjíti nedá“ – KALOUSEK, Josef. Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626. AČ 22. Praha, 1905, str. 299

Florián Griespek instruuje úředníky pro případ škodné v lese či na polích, jak připravit jámy na vlky, či jak se vypořádat se škodným dobyt看em.

Další oddíl se týká spíše úřadování vrchnostenské kanceláře (článek 9), popisuje, kdy mají být vybírány platy a důchody (článek 72 a 83), jaká mají být vedena registra k jejich zápisu, např. pivovarní (článek 78), čelední (článek 79) či registra obročního písaře (článek 85), jak vyplácet čeládku, služebníky (článek 21) a ovčáky (článek 23) a jakým způsobem uchovávat vybrané dávky a peníze (článek 74, 75 a 84).

Se sirotčími a kostelními penězi nemá být svévolně manipulováno (článek 10 a 11), z jejich hospodaření mají každoročně skládány účty, pokud by byly peníz půjčeny na úvěr, pak se mají dluhy ihned a pečlivě zapsat a písař má dbát na jejich včasné a řádné splacení (článek 11). Sirotčí peníze budou sirotkům vyplaceny až po dosažení v dospělosti nebo pouze ve vážných případech. Klíče od sirotčích truhel opatrují rychtáři a konšelé jednotlivých vsí. Sirotci se mají dvakrát ročně ve dnech sv. Jiří a sv. Martina dostavit na nelahozeveský zámek ke zjištění jejich věku, pohlaví a bydliště, aby mohli být podle potřeby přijati ke službě na zámek nebo nabídnuti k práci ostatním poddaným, případně se měli na pokyn feudála vyučit řemeslu. Bez povolení a vědomí vrchnosti se však sirotci do školy ani do učení zapsat nesměli (článek 5).

Instrukce však nezapomíná ani na rady pro řešení každodenních situací a problémů vlastních poddaných. Fridrich Griespek se věnuje případům nesvárů, nevole a hádek mezi sousedy, uzavírání manželství a obchodů, převod gruntů v rámci rodiny, opatření majetku v případě smrti hospodáře a jednání v situaci zůstavivších sirotků. Jiné články pojednávají o odchodu na jiné panství v případě sňatku, evidenci pohybu poddaných, kteří nemají svévolně opouštět statky (článek 3) ani pozemky svého pána, nemají být přijímáni na grunty bez vědomí vrchnosti ani s nimi nijak nakládat (zastavovat je, prodávat nebo odcizovat), stejně tak je nemá úředník bez svolení pána sám o sobě propouštět (článek 4). Pokud by se chtěla nějaká osoba na panství usadit, má o tom být vlastník zpraven, aby sám mohl rozhodnout i s ohledem na to, zda o osobě nekoluje špatná pověst či zda se nechová podezřele.

Kromě těchto prepisů rázu provozního či hospodářského vtělil Friedrich Griespek do své směrnice i agendu trestně-právní. Ta pojednává o potrestání vrahů, lupičů, žhářů, cizoložníků a hráčů, úředníci mají evidovat povaleče, cizí osoby na

panství a činnost krčem, dopadnout pytláky a zloděje dříví, případně informovat o úplatcích a přijímání darů ostatními úředníky a služebníky. Přestupky lehčí povahy má trestat úředník sám podle vlastního uvážení a míry provinění (článek 6 a 7), v případě těžkých zločinů nemá být před majitelem dominia tajen, ani jej úředník nemá sám vydat do rukou popravčího (článek 6). Poddaní se nemají zaručovat za dluhy jiných vlastní osobou, pokud by nebylo možné je potrestat vězením ani pokutou, mají být vzati do rukojmě a zapsáni do rukojemských knih, dokud nebude daný závazek splněn (článek 8).

Griespekova instrukce je velice obšírná, rozsáhlá a zasahuje do veškerých oblastí správy nelahozevského panství, ať z hlediska zemědělské a hospodářské produkce, vztahů úřednictva k poddaným a naopak, agendy týkající se soudnictví a trestní jurisdikce, omezování svobodného pohybu poddaných na panství a vykonávání poručenské agendy nad sirotky.

Instrukce rytíře Florian Griespek z Griespachu obsahuje celkem 86 artikulů, z čehož vyplývá, že rytíř Griespek byl velice dobře obeznámen s hospodářským i administrativním chodem nelahozevského panství. Všechny články jsou psány barvitou humanistickou češtinou, příkazy a nařízení jsou směřovány buď přímo na vrchnostenského úředníka („...ouředník prve na to vycházeti, a pohledíc, jak které dílo vykonáno a uděláno jest, písaře v tom dále spraviti má...“),¹⁰³ nebo obecně vybízí k práci poddané („Od díla, jakž od starodávna bejvalo, placeno bejti má, a mimo to nic nového se začínati nemá.“).¹⁰⁴

3.3 Griespekův řád selský čili artikulové soudní na panství Nelahozevském z roku 1588¹⁰⁵

Rytíř Florian Griespek z Griespachu, pán na Kaceřově, Rožmitále a Nelahozevsi, královský rada a komorní prokurátor, byl nejen autorem instrukce

¹⁰³ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 320

¹⁰⁴ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 313

¹⁰⁵ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 321-328. Též PALACKÝ, František. *Pana Floriána Griespeka z Griespachu Řád selský čili artikulové soudnj r. 1588*. In: *Časopis Českého Muzea* 9. Praha, 1835, str. 153-162

věnované kancelářským a hospodářským úředníkům, sloužícím na nelahozevském panství, ale pro své poddané nechal sepsat také soudní artikule, datované dne 4. ledna roku 1588 na Nelahozeveském zámku, které byly následně každoročně vyhlášovány v době konání obecních soudů.

Tento dokument čítá celkem 36 článků, které se v mnoha ohledech slučují se zněním úřednického manuálu. V první řadě se jedná o nabádání poddaných ke zbožnému životu, pravidelným návštěvám kostela ve dnech svátečních i všedních, k čemuž mají být nápomocni kostelníci a rychtáři, jež mají kontrolovat přítomnost všech sousedů při bohoslužbách a nedbalé podané trestat pokutou. Vybrané pokuty se pak mají zapisovat do kostelních rejstříků a každý měsíc mají být rejstříky odevzdány ke kontrole na zámku, vybraná peněžní hotovost pak má být použita pro potřeby záduší.

Následující artikule (článek 2, 3, 17 a 24) se týkají trestání zločinců a zemských škůdců. Florián Griespek zakazuje poddaným hádky, nadávky a rvačky, hry v karty, kostky a koule, o peníze či o pivo v krčmě, pronášení planých přísah a slibů v opilosti nebo nevážně myšlených. Rychtáři a konšelé mají povinnost tyto přestupky trestat a pokud by se jich dotčení dopustili znovu, mají být ohlášeni vrchnosti a po zásluze a pro výstrahu všem přísně potrestáni. Obyvatelé mají chovat k Bohu i vrchnosti úctu, zachovávat věrnost a být poslušni nařízením rychtářů a konšelů (článek 4 a 5).

Nadcházející pasáž se věnuje úpravě života a majetkových záležitostí poddaného lidu (článek 7-11). Poddaní mají povinnost v případě prodeje gruntu nebo statku neprodleně provést zápis do gruntovních knih, uvést nového majitele a kupní cenu, aby se zamezilo následným zmatkům při výběru nájmu z usedlostí. Naopak mají obyvatelé zakázáno rozprodávat nebo zastavovat louky a pole náležející k usedlostem, pokud by přesto v okamžiku vydání těchto artikulí někteří poddaní vlastnili zástavy jiných, mají je neprodleně pod pokutou a hrozbou věznění navrátit původnímu hospodáři. Poddané platy a dávky se vybírají vždy v neděli před svatým Jiřím a svatým Havlem, jestliže by kdo nedodal předepsané sumy, má být zaslouženě potrestán. Při sepisování pozůstalostí má být vždy přítomen kromě hospodáře pouze rychtář s konšely, kteří sepíší poslední vůli umírajícího, vloží ji gruntovních knih a po smrti hospodáře domácnost navštíví, sepíší pozůstalost a vše důkladně pozamykají, aby nedocházelo k postupnému rozkrádání (článek 33).

Florián Griespek věnuje ve svém dokumentu značnou pozornost zabezpečením před ohněm. Vyzývá rychtáře a konšely, aby jednou za měsíc navštívili ve svých vsích všechny sousedy a zkontrolovali způsob topení, poddaní nemají sušit ve světnicích konopí a len, nemají vstupovat do chlévů, stodol a maštalí s otevřeným ohněm. Každý, kdo by si všiml požáru a hned jej neohlásil, má být přísně potrestán. Na každém úradě, v domě rychtáře nebo konšelů mají být k dispozici háky a žebříky pro rychlé zneškodnění požáru.

Krčmáři v lokálech mají šenkovat pivo poctivě, podle míry, pod trestem vězení nebo pokuty nemají trpět rvačky, hádky, dlouhé noční vasedávání a popíjení, hazard a také nedávat na dluh sousedům, kteří u něj již mají dluh právě 30 grošů míšeňských. V krčmách se nemají zdržovat lotři a povaleči, pokud by jejich přítomnost hospodský neohlásil, má být trestán vězením nebo vysokou pokutou.

Panští sirotci mají být v den sv. Martina stavěni před svou vrchnost na zámku, ke budou podle věku a schopností přiděleni ke službě na zámku nebo poslání do učení. Sirotkům nemají být bez povolení vrchnosti samovolně vypláceny jejich dědičné podíly, aby je zbytečně a neuvážlivě neutráceli (články 19-21).

Žádný hospodář nemá svému sousedovi odluzovat čeled' ani přijímat na svůj statek podruhy bez vědomí úředníka, rychtáře a konšelů (článek 22 a 36). Čeled' sama nemá svévolně opouštět svou službu ani vlastní panství a žádný nemá takového člověka bez příslušného výhostního listu přijmout.

Další artikule týkající se hospodářského chodu Griespekova velkostatku zakazují obyvatelům pytláčit v lese a chytat ryby v potocích a struhách, činit škody na polích, lukách, štěpnicích a zahradách, dovážet obilí do cizích mlýnů a prodávat dobytek jiným než své vlastní vrchnosti (články 25-28, 31 a 34).

Rytíř Florián Griespek z Griespachu na závěr vyjadřuje naději, že se poddaní budou chovat poslušně v duchu těchto nařízení, za což se jim má dostat milosti a péče ze strany vrchnosti. Kdož by pak nebyl ochoten dané artikule dodržovat, má být pro výstrahu druhým spravedlivě potrestán.

Na rozdíl od dříve uvedené úřednické instrukce jsou tyto soudní artikule téměř o dvě třetiny článků kratší. Je pravděpodobné, že Griespekovy soudní artikule byly vydány jako první verze pozdější instrukce, která je viditelně mnohem obsažnější a ve značně rozšířené podobě se věnuje průběhu zemědělských prací a všech souvisejících činností v během celého roku. V obou případech můžeme

konstatovat, že rytíř Florián Griespek věnoval správě svého zboží a svých poddaných velkou péči, snažil se docílit spokojenosti osedlých obyvatel a tím i vyšších hodnot celkového zisku, kázal odhalovat nepravosti a trestat pachatele, aby si každý poddaný byl vědom toho, že jeho vrchnost je spravedlivá a dbá o blaho každého, kdo ctí Boha a svého pána a udržuje pořádek na svém státu i ve svém životě.

3.4 Řád předepsaný Jindřichem Kunatou Dobřenským z Dobřenic na statku Valském roku 1589¹⁰⁶

Jindřich Kunata Dobřenský z Dobřenic pocházel ze starého vladyckého rodu, jehož příslušníci povýšili v 17. století do panského stavu a dobřenické panství vlastnili až do roku 1862. Jindřicha Kunata z valscko-orelské větve rodu několikrát zastával úřad hejtmána chrudimského kraje, byl přisedícím zemského soudu i členem komorního soudu království Českého a také svědomitým hospodářem. Jeho 36člávková instrukce jeho zájem o záležitosti dobřenického zboží jen potvrzuje.

První 4 články se nedají považovat za úřednickou instrukci, jedná se o přísězná prohlášení rychtářů, konšelů (článek 1) a hajných (článek 2) během jejich uvádění do úřadu. Všichni jmenovaní úředníci se nejprve osobně zavazují k věrnosti Bohu i urozenému pánu Jindřichu Kunatovi Dobřenskému, rychtáři a konšelé slibují hájit práva vdov a sirotků, řádně spravovat obecní jmění, být spravedlivými soudci a nepovyšovat se nad chudé. Jindřich Kunata pak vyzývá všechny přísahající k dodržování svých přísězných prohlášení a božích přikázání, oznamování neposlušnosti (článek 10), trestání neřádů, neznabohů a zeměškůdců. Rychtáři a konšelé by neměli obyvatelům odeprít pomocnou ruku při jednání o smíru, ať by se jednalo o řešení sousedských sporů nebo umoření dluhů, pokud by se zdráhali intervenovat ve prospěch spravedlnosti, měli být za svou nečinnost potrestáni (články 7-9). Instrukce nezapomíná ani na řádnou ochranu před možným vznikem požáru a vyzývá konšely k měsíčním prohlídkám vesnických usedlostí a kontrole komínů (článek 13) a poddaným zakazuje pod trestem pokuty sušit konopí ve světnicích a vcházet s otevřeným ohněm do stodol a maštálí (článek 14).

¹⁰⁶ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 331-336

V následujících článcích pak Jindřich Kunata zakazuje poddaným, aby provozovali hry nebo se jim oddávali, aby se vyvarovali lži, pomluv a nevážných řečí (článek 5 a 6), aby nepytlačili v panských lesích, nechytali ryby v řekách, potocích a rybnících, neničili úrodu obilí dobyt看em nebo koňmi, nevozili obilí do jiných než panských mlýnů a neprovozovali žhářství (články 11-12, 14, 21-24 a 35). Krčmáři jsou povinni odebírat pivo pouze z panského pivovaru, dodržovat předepsanou míru a neuchovávat v krčmách povaleče a lotry (články 15-18).

Poddaní nemají bez vědomí vrchnosti prodávat ani zastavovat louky ani pole příslušející k jejich usedlosti (článek 28), pokud by došlo k prodeji statku, mají se obě strany spolu s rychtářem dostavit na zámek k zápisu prodeje do příslušných gruntovních knih (článek 33). Obyvatelé jsou povinni pečovat o svá hospodářství, zřizovat ploty kolem stavení a ohrady kolem zahrad a polí (články 27, 29 a 31). Hospodářům není dovoleno přijímat na grunty čeledíny, podruhy, lid cizí a nesvobodný (článek 33 a 34). Po smrti poddaného mají jeho grunt navštívit rychtář a konšelé, sepsat inventář vybavení a zabezpečit pozůstalost.

Dobřenský řád sice čítá pouze 36 článků, je méně detailnější než instrukce rytíře Floriana Griespeka, přesto je možné konstatovat, že systematicky, odborně a s notnou dávkou znalostí o poměrech v hospodářství a mezilidských vztazích předkládá panským úředníkům i poddaným návod, který se sice jeví přísný, ale přesto spravedlivý, na ideální styl života, ježto by měl vést ke zvyšování ekonomického výnosu panství a důvěře poddaných ve vrchnost, která bude za slib věrnosti, dodržování pořádku a nařízení poskytovat ochranu a jistý výdělek.

3.5 Nařízení o správě statků, jež vydal Petr Vok z Rožmberka, odcházející do války – 4. září 1594¹⁰⁷

Petr Vok z Rožmberka, jenž přebíral rožmberské dědictví po svém bratru, nejvyšším pražském purkrabí Vilému z Rožmberka, vydal před svým odchodem do Uher, kde se měl jako vrchní velitel zúčastnit tažení proti Turkům, manuál na řízení celého dominia, otázek hospodářství i poddanských vztahů. Instrukce čítá celkem 17 článků, ve kterých nabádá úředníky, aby společně dbali o dobro Vokovy

¹⁰⁷ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 337-340

manželky Kateřiny z Ludanic, byli nápomocni vyřizování žádostí a proseb všech obyvatel a pečovali o panské pozemky, lesy a rybníky.

Mezi jinými apeluje Petr Vok z Rožmberka zejména na dva hlavní úředníky, Adama Záhorku a Václava Víthu (článek 2), kteří mají za jeho nepřítomnosti vládnout v rožmberském domě, dohlížet na výběr platů a dávek (článek 4), a to vše pro blaho a užitek rožmberských statků a poddaných. Kromě výše zmíněných úředníků svěřuje Petr Vok dohled nad správou zámeckých budov, pivovaru a kuchyně hejtmanu Janovi Benýdkovi (článek 5), řádné odvody důchodů na svatého Havla svěřuje důchodním úředníkům, Jiříkovi Homutovi a Matyášovi Fuchovi (článek 9).

Skutečnost, že Petr Vok z Rožmberka ve své instrukci zmínil velký počet úředníků, písařů a služebníků, a to nejen z hlediska jejich specializovaných úřadů, ale i výčtu poznamenaných jmen je patrné, že rožmberské dominium bylo velice kvalitně organizované a administrativní a hospodářská agenda byla tak rozsáhlá, že pro každý významnější úřad, zejména v případě výběru důchodů, bylo nutné najmout vícero odborně vzdělaných osob.

Na panství se mají pravidelně konat sjezdy a porady úředníků (článek 10), kteří ze svého středu vyslat jednoho zástupce, obeznaného se všemi platebními povinnostmi poddaných a průběhem zemědělských prací na rožmberském panství, jenž má osobně objíždět dvory, pivovary, mlýny, rybníky, ovčiny a chlévy, zkontrolovat stav zásob obilí na polích a ve stodolách, množství kusů odchovaného dobytka vhodného k prodeji. Úředníci mají pečlivě vést účty a záznamy vybraných důchodů a po návratu Petra Voka mu je mají ihned předložit ke kontrole (článek 11).

V otázce požadavků a žádostí ze strany poddaných mají úředníci postupovat spravedlivě a nestranně, aby nedošlo ke ztrátám na zisku, ale aby také nebyla porušena loajalita obyvatel k rožmberskému vladaři (článek 7 a 8).

V závěru vyjadřuje Petr Vok z Rožmberka důvěru ve své úředníky i poddané, že budou zachovávat předepsaná nařízení a pečovat o blaho panství i obyvatelstva. Tento úřednický předpis Petra Voka z Rožmberka není klasickou vrchnostenskou instrukcí, jež by měla platit pro veškeré časy, jedná se o směrnici určenou pouze pro dobu nepřítomnosti vladaře rožmberského domu. Z toho důvodu není tento řád příliš obsažný, v kostce shrnuje základní pokyny pro správu rožmberských statků,

přesto je ale sestaven na základě podrobné obeznámenosti s prostředím a správním fungováním dominia.

3.6 Řád obecní vydaný klášteřem Strahovským osadě Pohořelci, k jejímuž soudu náležela též ves Třešovice – 25. srpna 1603¹⁰⁸

Instrukce vydaná v roce 1603, určená pro obyvatele obce Pohořelec, se od přechozích řádů liší v osobě autora písemnosti. Zatímco v ostatních případech se jednalo o vrchnost šlechtickou, osada Pohořelec spadala na počátku 17. století pod pravomoc Strahovského klášteřa. Vydavatelem písemnosti byl zdejší opat a pozdější pražský arcibiskup Jan Loheliustr. Přestože se jedná o písemnost pocházející z klášteřního prostředí, obsah 22 článků se však ničím způsobem neodlišuje o nařízení šlechtických vrchností.

V úvodu vybízí strahovský opat k zachování božích příkázání, velebení pána Boha, ctění svátečních a nedělních dnů, zakazuje hádky, nadávky a rouhání, tance a veselí mimo čas povolených svateb a slavností (článek 6). Rychtáři a konšelé spolu s hejtmanem mají povinnost trestat zločiny a oznamovat je vrchnosti (článek 16), kontrolovat protipožární opatření ve vsi a dohlížet, aby lidé pod trestem pokuty neznečišťovali ulice (článek 4 a 13) a nepřipravovali v postní dny masité pokrmy (články 2-7). V době konání obecních soudů a obnovování úřadů skládají rychtáři a konšelé do rukou vrchnostenského úředníka účty z vedení obecního rozpočtu a správy sirotčího a kostelního jmění, ve výběřčích termínech svatého Jiří a svatého Havla pak kontrolují odváděné platy a naturální dávky a předkládají samostatná registra z posudného z vyšenkovaného piva a vína (články 18-20).

Následujících několik článků se týká najímání čeledi a podruhů k práci na poddanských gruntech. Hospodáři jsou v případě přijetí nového čeledína nebo podruha povinni oznámit tuto změnu vrchnosti, kterážto pak dvakrát ročně v době výběru poddanských důchodů zjišťuje stav námezdně pracujícího lidu na panství, jejich bydliště a živnost. Majitelé usedlostí nesmí ve svém domě trpět milenky, zloděje, tuláky nebo povaleče (články 9-12), naopak mají o své grunty pečovat, informovat vrchnost o prodejích a nákupech a zapisovat podle pravdy platové a robotní zatížení a jeho splácení do gruntovních knih (článek 8).

¹⁰⁸ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 354-357

Strahovský opat zahrnuje do své instrukce také otázku poručenské pravomoci kláštera nad sirotky strahovského dominia. Sirotkům na panství mají být v přítomnosti vrchnosti a rychtářů přiděleni poručníci, kteří mají dbát o zděděnou usedlost, vybavení, oblečení a peněžní hotovost, uloženou v sirotčích truhlicích, od níž jedním klíčem disponují rychtáři a konšelé a druhým poručník. Pokud by poručník nebyl ustanoven, zodpovídají za uchovávání sirotčího jmění konšelé a rychtáři (článek 21).

Biskup Jan Lohelius nakonec vlastnoručním podpisem vydané nařízení stvrzuje a dodává mu tak na významu. Tato vrchnostenská instrukce upravuje poddanské vztahy obyvatel strahovského panství i povinnosti vrchnostenských úředníků. Prvních 15 článků je číslovaných, zbylé zastávají pravděpodobně roli doplňků, jelikož začínají slovy *tolikéž*, *k tomu také* nebo *item*. Z toho důvodu je pravděpodobné, že celý text nevznikal najednou a byl naopak sepisován v delším časovém úseku, k čemuž také přispívá fakt, že se tematika jednotlivých článků na několika místech opakuje (viz nařízení rychtářům a konšelům). Pokud by byla instrukce sestavována v jediném časovém okamžiku, bylo by logické soustředit významově související artikule na jednom místě.

3.7 Instrukce hejtmanská na panstvích komorních z let 1603 a 1604, se změnami až do roku 1702¹⁰⁹

Vrchnostenská instrukce vydaná pro komorní panství v království Českém obsahuje celkem 255 článků. Primárně byla tato metodika vyhotovena pravděpodobně pro Kašpara Kaplíře ze Sulevic, císařského hejtmana krumlovského panství, jež v roce 1602 postoupil císaři Rudolfovi II. vladaři rožmberského domu Petr Vok z Rožmberka. Platnost tohoto nařízení se následně měla dle rožmberského příkladu vztahovat na všechna panství, spadající v otázkách správy pod úřadu české komory – dominium křivoklátské, pardubické, točnické, zbirožské a královské.

V následujících desetiletích byla tato instrukce pro svou systematickosti, strukturovanost a věcné uspořádání mnohokrát využívána jako vzorový materiál pro zhotovení úřednických nařízení na šlechtických i ostatních komorních dominiích.

¹⁰⁹ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 358-481

Hejtmanské nařízení pro komorní panství je tematicky rozčleněno do 29 kategorií, jež čítají různé množství pododdílů a článků. Josef Kalousek vložil do své edice dvě jazykové verze této metodiky, totiž německou, schválenou již na konci roku 1603, a rok mladší českou variantu, po jejímž vydání měli příslušníci České komory postoupit instrukci všem úředníkům na komorních panstvích. Text obou znění je zde uveřejněn paralelně vedle sebe a nabízí možnost komparace se zřetelem ke stylu vyjadřování a detailnosti tezí.

Jedná se o velice obsáhlé, důkladné až vyčerpávající pojednání, za jehož vyhotovením stáli významní stavovští představitelé Českého království, totiž členové České komory, kteří na pokyn českého krále a římského císaře Rudolfa II. sestavili hejtmanské nařízení s cílem realizovat představy o vzorně fungujícím řízení jednotlivých komorních panství. Proto nalezneme v této hejtmanské instrukci obsahově shodná ustanovení typická pro správu šlechtických dominií.

První oddíly se týkají zabezpečení zámeckého areálu v Českém Krumlově před vniknutím cizích osob a vypuknutím požáru, náležitá péče o vnitřní vybavení i technický stav zámeckých budov a provádění nutných oprav. Následující pasáže instruuji hejtmany při vyřizování poddanských záležitostí, žádostí, sporů, majetkových přesunů, sepisování pozůstalostí, vyřizování dědictví, péče o pozůstalé sirotky a jejich majetky, o najímání, povinnostech a odměňování služebné čeledi. Velká pozornost vrchnosti je vždy věnována agendě důchodní, výběru platů stálých i běžných, naturálních odvodů i plnění robotních povinností.

Druhá polovina tohoto zevrubně provedeného úřednického manuálu se zaměřuje již výhradně na sféru hospodářské výroby. Instrukce se popořadě zabývá všemi typy vrchnostenských staveb a panských pozemků na území dominia, vypočítává poplužní dvory, ovčiny, vinice, rybníční soustavu, potoky a strouhy, panské technické stavby jako mlýny, vápenice a cihelny, věnuje se péči o lesní porosty, přikazuje budovat ohrady, meze, souvratě a hranice.

Závěrečný úsek směrnice je charakteru ryze účetního. Předkládá ponaučení pro vedení specializovaných register, vyžaduje včasné a řádné předkládání všech účetních rejstříků, zabývá se správou kostelního a zádušního jmění.

Instrukce pro komorní panství je směřována v první řadě na hejtmana, hlavního úředníka na dominiu, v textu je však vyjmenována velice pestrá škála příslušníků vrchnostenského kanceláře a hospodářských úředníků, mezi nimiž nechybí písař důchodní, obroční, purkrabí, pojezdni, šafáři a sládcí, kantoři a

rektoři, fišmistři, pilaři, ovčáci a rybáři, zahradníci si starší kostelníci. Veškerá agenda spojená se správou panství však leží na bedrech císařského hejtmána, který je za pořádek a výnosnost panství zodpovědný svému pánovi.

Hejtman je povinen v duchu svěřených kompetencí zastupovat svého pána v plném rozsahu, měl by tedy být povědomost o veškerém dění na svěřeném panství, on sám by měl opakovaně navštěvovat všechny panské i poddanské usedlosti, objíždět lesy, polnosti, rybníky a ohrady, být přítomný při jednání obecních soudů, revidovat obecní rozpočet, kontrolovat důchodní, obroční a obilní písaře, ověřovat účetní rejstříky, zjišťovat příjmy a výdaje, rozhodovat o přijetí nových poddaných, trestat vraždy, krádeže, cizoložství, rvačky a hádky, vést lid k úctě k Bohu a loajalitě k majiteli dominia, a tak byl mohl výčet jeho povinností, z nichž skládal svému pánovi účty, pokračovat donekonečna.

Hejtmanská instrukce pro komorní panství dokonale shrnuje veškeré modelové situace, do nichž se mohl hejtman v rámci svého pracovního nasazení dostat. Je tedy zcela logické, že tento kompaktní soubor nařízení pro panské úředníky, v pozdějších letech neustále doplňovaný a obnovovaný (jmenovitě pro panství královodvorské, točnické a zbirožské roku 1616, pro panství pardubické v roce 1652, znovu vydáno roku 1673 a nakonec v roce 1702, pro panství křivoklátské v roce 1615 a znovu roku 1655), stal ukázkovým reprezentantem a dokonalým prototypem pro budoucí úřední materiály a manuály tohoto typu vrchnostenského dokumentu.

3.8 Návod a artikule k soudům výročním v Moravě sepsané roku 1607¹¹⁰

Soudní artikule představují specifickou kategorii vrchnostenských instrukcí, které mají primárně upravovat průběh líčení obecních soudů, konaných při každoročním obnovování členů vesnické samosprávy, rychtáře a konšelů. Tato soudní nařízení byla předčítána zástupcem vrchnosti před zahájením vlastního soudního jednání, vyzývala účastníky shromáždění k zachovávání věrnosti majiteli dominia, zbožnosti a pokoře, ke klidnému a čestnému vystupování a spravedlivému posouzení žalob a sporů.

¹¹⁰ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 502-511

Komplexně vzato lze konstatovat, že text uváděného manuálu pro vedení obecních soudů byl sestaven ze dvou typů vrchnostenských dokumentů. V prvním případě se jedná o klasické znění úřednických instrukcí a na druhé straně pak individuálně pojaté soudní artikule, regulující chování úředníků a poddaných při soudě, opatřené dodatečnými přísaznými formulacemi rychtáře, konšelů, obecních starších, kostelníků, hajných, fišmistřů aj. hospodářských úředníků.

Zápis je zahájen invokací, vzýváním Boží Trojice a účastníci jsou vybídnuti k zachování obdrženého soudního řádu. Následovat má zjištění počtu přítomných zástupců obce, propuštění původních konšelů a rychtáře a představení nově zvolených členů a veřejné vyhlášení jejich povinností vůči obci a jejím obyvatelům. Poddaní se nemají ostýchat obrátit se na panské úředníky v případě, že by se jim stala křivda a byl ukrácen na svých právech. Vydavatel písemnosti pak považuje za nutné znovu poskytnout přehled o zásadách ctnostného a spořádaného života, neboť kolem sebe vidí mnohé příklady bezbožnosti, neúcty a nemravnosti. Na tomto místě je proto do soudních artikulů vložena vrchnostenská instrukce o 32 člancích.

Zde uveřejněná instrukce nejprve nařizuje poddaným docházet pravidelně do kostela na mše svaté, hospodáři mají dbát o spásu duše své rodiny a potažmo i své čeledi. Pod trestem pokuty se ve sváteční a nedělní dny v čas konání bohoslužeb zapovídá popíjení piva a vína a vysedávání v krčmách, poddaní se mají vyvarovat rouhání, láteření, nevážných řečí, šíření pomluv a pověr (články 1-3). Věřící mají docházet pouze do svého příslušného farního obvodu, mají chovat faráře v úctě a v jeho prospěch přispívat i na zádušní jmění (články 3, 5-6). Při jednání s vrchnostenskými úředníky si mají osedlí obyvatelé počínat uctivě, nepomlouvat je ani svou vrchnost, naopak mají svého pána vychvalovat a jakékoliv pomlavy a neuctivé řeči ihned ohlásit úřadům (článek 7-8).

Další oddíl naučení pak směřuje přímo k popisu hospodářských prací a plnění předepsaných robotních povinností. Hospodáři nemají na své grunty přijímat lid cizí a nesvobodný, mají však nařizeno držet na statku podruhy, jimž má být svěřována nádenická práce, pokud by hospodář odmítl podruha zaměstnat, má danou práci odvést sám. Obyvatelé mají povinnost ihned se na příkaz vrchnosti dostavit na robotu, účastnit se honů, sklizně, výlovů rybníků, dodržovat pokyny úředníků stran udržování ohně, vyvarovat se pytláctví, hazardu a nepovoleného prodeje dobytka, pečovat o své usedlosti, stavět ploty, ohrady, opravovat příkopy a brázdy a vždy pamatovat na dostatečné zásoby obilí a krmiva, aby měli na jaře čím

osívat pole (články 10-16, 21-31). Na závěr jsou pak poddaní znovu vyzváni k řádnému životu v bázni boží, věrnosti, oddanosti a poslušnosti své vrchnosti.

Po závěrečné pasáži vrchnostenské instrukce se dokument opět vrací k pokynům pro vedení obecních soudů, zmiňuje vzorové formulace, jež by při zahájení soudního přelíčení měly být proneseny¹¹¹ a postupně přistupuje k přijetí místopřísežných prohlášení nově zvolených členů obecního shromáždění. Právě nastupující purkmistr, konšelé a rychtáři se zavazují ochraňovat obyvatele obce bez rozdílu stavu a majetku, zejména vdovy a sirotky, čestně a spravedlivě soudit sousedské při a majetkové spory a vždy poctivě a řádně sloužit Bohu i svému pánu.¹¹² V podobném duchu pak znění i formulace přísah ze strany obecních starších, kostelníků a hospodářských úředníků, zodpovědných z úsek lesní správy, rybníkářství a zemědělské produkce.

Se zřetelem k logické návaznosti dvou dílčích, nezávislých celků se nabízí úvaha, za jakým účelem se vyhotovitel písemnosti rozhodl text první část soudních artikul přerušit a dosadit za něj stanovy vrchnostenské instrukce. Je však nutné brát v úvahu zaběhlý systém zasedání obecního soudu, kdy panský úředník po zahájení soudu a uvedení nových obecních zastupitelů do úřadu přečetl předpisy, závazně platné pro veškeré obyvatele panství. Vydavatel písemnosti zřejmě z důvodu nedodržování těchto nařízení považoval za nezbytné zařadit jejich znění na příslušném místě i do soudních artikul.

Po formální stránce se jedná o písemnost sepsanou s nutnou obeznameností s agendou správy vrchnostenskýho velkostatku. Přesto je nutné zdůraznit, že tento řád a soudní artikule představují pouze jakýsi vzorový manuál pro úředníky moravských dominií, kteří měli za úkol na bázi této šablony vyhotovit vlastní specifické metodiky s ohledem na individuální poměry konkrétního území. Z toho důvodu se také v instrukci ani artikulích nezmiňují jmény úředníci ani majitelé

¹¹¹ „Já N. tento soud hájím mocí boží JMti pána N. z N., ouředníka, rychtářův, konšelův, též všeho práva i všech přistojících připovídající všelikou uctivost, a zapovídám každou neuctivost...“ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 509

¹¹² „My N. N., kteříž jsme v tento ouřad povoláni přísaháme pánu Bohu všemohoucímu, blahoslavené panně Marii matce boží, a vysoce urozenému panu N. N., erbům a vrchností naší milé dědičné, že chceme a máme v tomto ouřadu ku kterémuž jsme povoláni, věrně a chvalitebně se chovati, bohatému i chudému, přespornímu i domácimu ku spravedlnosti pomáhati...“ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 509

panství, nařízení jsou účelně obecná, aby mohla být bez komplikací využita na jakémkoliv teritoriu a pro jakýkoliv systém vedení vrchnostenské správy.

3.9 Některá pravidla platná na statcích kapitoly Pražské o sirotcích, o právě dědickém a odúmrtném – 1618-1629

Nařízení vydaná a závazně platná pro poddané žijících na pozemcích pražské kapituly nechal tehdejší děkan Kašpar Arsenius z Radbuzy vtělit do knihy urbaniálních počtů kapitulních statků, která byla vedena v letech 1618-1652.

Samotná instrukce čítá 14 artikulů týkající se zejména správy pozůstalého jmění po smrti hospodářů, výchovy sirotků, průběhu dědického řízení, rozdělení a vyplácení sirotčích podílů. Problematika poručenské agendy je zde vylíčena velice pečlivě a obsáhle.

Výklad se počíná okamžikem úmrtí majitele usedlosti, po jeho smrti mají panští úředníci navštívit dům a sepsat veškerou pozůstalost a také zde přítomné pozůstalé. Vdovy po hospodářích mají zděděné statky poctivě obhospodařovat a vést své potomky k účtě k Bohu a pořádné práci. Ti starší pak mohou být na příkaz vrchnosti najímáni do služeb u ostatních sedláků, případně posláni do škol a do učení, nemá jim však být umožněno disponovat se sirotčími penězi, které jim mohou být poskytnuty pouze v případě dlouhé nemoci nebo těžké životní situace (články 1-5).

Jestliže by se naskytla situace, kdy by hospodář nezanechal po své smrti žádné potomky, ženu ani příbuzné, má podle práva odúmrti připadnout opuštěný statek vrchnosti. Naopak v případě zůstavších sourozenců, manželky i dětí si mají dědictví rozdělit hospodářovi potomci a až jestliže by žádných dětí nebylo, pak se mají o majetek podělit bratři a sestry zemřelého majitele. Sourozenci se pak mají mezi sebou podíly vypořádat, nemají však možnost po smrti svých sourozenců jednou rozdělené dědictví znovu scelovat, tehdy připadá díl zemřelého pražské kapitule (články 6-9).

Pokud neměli manželé žádné děti, má pozůstalým manželkám po hospodářově smrti připadnout ke správě alespoň 1/3 hospodářství a zbytek pak pražské kapitule, a shodně se má postupovat i u matek, jež přežily všechny své děti. Sirotci a poddaní, kteří by z gruntů sběhli nebo vedli neřádný život, ztrácejí svá dědická práva na rodinný majetek. Hospodáři nesmí ani v případě chudoby

rozprodávat pozemky náležející k usedlostem a na grunty nemají být přijímáni cizí a řádně nevyhoštění poddaní, ale vrchnost se má vyvarovat i osob svobodných, jejichž sezení na gruntu přináší pražské kapitule nepříjemné problémy.

Tato instrukce se komplexně nezaobírá veškerými záležitostmi vrchnostenského hospodaření, týká se pouze jedné z dílčích problematických otázek, a to agendě dědické a sirotčí. Ve většině případů je očividně použito shodné znění jednotlivých ustanovení s formulacemi článků hejtmanské instrukce pro komorní panství. Jak již bylo řečeno, komorní instrukce pro císařské hejtmany se záhy po svém vydání stala modelovým rámcem, kterým se při své práci inspirovali úředníci napříč územím Českého království.

3.10 Řád poddanský na panstvích Rychmburském, Rosickém a Slatiňanském, vydaný asi roku 1626¹¹³

Poddanský řád pro rychmburské, rosické a slatiňanské panství, které v letech 1625-1641 spravovala hraběnka Františka Hippolyta Eusebie Berková jako poručnice svého nezletilého syna hraběte Matěje Ferdinanda Berky, není ve svém úvodu datován. Na základě svých šetření došel Josef Kalousek k poznání, že sepsáním této písemnosti byl pověřen slatiňanský úředník Ondřej Libenský z Libenic, jež zemřel v době před 6. červencem roku 1631. Josef Kalousek se proto domnívá, že dokument byl vyhotoven záhy poté, kdy hraběnka Berková převzala po smrti svého manžela hraběte Lva Burjana Eusebia Berky z Dubé rodinné dědictví.

Berkovské nařízení obsahuje sumárně 68 článků, ježto jsou započaty promluvou hraběnky ke svému lidu, ve kterém víceméně shrnuje všechny aspekty života řádného poddaného berkovských panství, počínaje zachováváním věrnosti vrchnosti i Bohu, vystříháním se zločinů a nemravností a počestným a svědomitým hospodařením.

Vlastní dispozice písemnosti se tak jako v případě jiných vrchnostenských instrukcí rozpadá do několika oddílů, vztahujících se k trestání hříchů a nepravostí

¹¹³ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 555-565. Též RYBIČKA, Antonín. *Mandát Františky Hippolyty Eusebie hraběnky Berkové poddaným panství Rychmburského, Rosického a Slatiňanského okolo r. 1620-1628*. In: *Čas. Čes. Muz.* 2. Praha, 1843, str. 163-178

(články 3-5, 44-46), pytláctví, krádeží dříví a škodám na obilí a lukách (61, 64-65, 67), přijímání poddaných a čeledi (články 6-9), výběru důchodů, berní a správa zádušního jmění (články 10-15), řešení žalob a sousedských neshod (články 16-20, 22-23), převodů a obhospodařování gruntů (články 29-37), pozůstalostní agendě sirotčí, řízení velkostatku (články 24-28), kontrole panských dvorů a usedlostí, veřejných cest, silnic a mezí (články 39-42), udržování pořádku v krčmách a šenkování piva (články 52-55) aj.

Podle mého názoru je tato instrukce zpracována odborně a kvalitně, přesto však do jisté míry postrádá systematickosti a pevnou strukturu. Je pravděpodobné, že všechny artikuly nebyly shromážděny v jednom okamžiku, ale že byla instrukce v průběhu let doplňována o další potřebná nařízení, což zapříčinilo jistou zmatečnost v organizaci článků. Kupříkladu hned v úvodní pasáži zakazuje hraběnka Berková hry, tance, zábavy a veselí, smilstva, hádky, rvačky, rouhání a klení, dále se instrukce věnuje nakládání se sirotky a jejich majetkem, najímání čeledi a lidu služebného, nadále pak výběru poddanských dávek, povinností rychtářů a konšelů aj. a až teprve ve druhé polovici nařízení se vrací k trestání zemských škůdců, lotrů, povalečů, pytláků a zlodějů. Podobná chaotičnost se objevuje v pasážích týkající robotních povinností a zacházení se sirotky.

Velký počet jednotlivých artikulů poddanského řádku je seskupen do dlouhých a složitých větných konstrukcí v trpném rodě, tzn. že většina článků je tvořena jedinou, popřípadě dvěma rozvláčnými větnými celky, jež mohou ztěžovat původně zamýšlený smysl promluvy.

3.11 Instrukce Fridlandská, sestavená r. 1628¹¹⁴

Frýdlantské panství, povýšené v roce 1624 na knížectví a o 3 roky později na vévodství, vlastnil v letech 1621-1634 císařský generalissimus, vojevůdce Albrecht z Valdštejna, vévoda meklenburský a frýdlantský, kníže hlohovský a zaháňský. Podle Josefa Kalouska je vznik této písemnosti datován do roku 1628, tedy hned nedlouho poté, co bylo frýdlantské panství se správním centrem v Jičíně prohlášeno za vévodství. Valdštejnovo území získalo dokonce samostatný právní status na bázi manského zřízení, bylo mu přiznáno právo jmenovat šlechtice, razit vlastní mince

¹¹⁴ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. Archiv český 23. Praha, 1906, str. 23-98

a povyšovat nová městečka.¹¹⁵ Na základě této nové politické, sociální a majetkové situace bylo záhodno upravit pravidla vedení takto rozsáhlého celku valdštejnových majetků v severovýchodních Čechách, zahrnujících kromě frýdlantského vévodství i panství liberecké a novozámecké a dědičné valdštejnské statky.

Frýdlantská instrukce se ve svém rozsahu může rovnat hejtmanské komorní instrukci, vyhotovené v letech 1603-1604, je pravděpodobné, že se Albrecht z Valdštejna tímto souborem nařízení po stránce formální inspiroval. Valdštejnský celek ustanovení a pokynů totiž stejným způsobem jako instrukce pro císařské hejtmany obsahuje množství samostatných oddílů, jež hovoří o povinnostech hejtmana a jemu podřízených úředníků, písaře důchodního, obročního, obilního a rybnického, šafářů, šafářek, ovčáků a sládků, dále pak záležitosti charakteru ryze hospodářského – setí a sklizení obilí, zpracovávání předu, uchovávání obroku a zásob soli, pasáže o čeledních mzdách, o pivovaru a sladu, o vinopalně a rybnicích, mlýnech, zahradách a štěpnicích aj. a na závěr pak přiložené formule přísah a soudní artikule, dá se říct jakýsi zhuštěný výtah z jinak velmi podrobné a rozsáhlé valdštejnské instrukce, jenž byl určen ke každoročnímu vyhlášení během konání obecních soudů.

Jednotlivé úseky Valdštejnovy instrukce tak můžeme rozlišit na dvě po formální stránce odlišné kategorie, jež se v textu frýdlantského nařízení prolínají. První oddíl je rázu popisného, v níž Albrecht z Valdštejna postupně jmenuje veškeré funkce kancelářských i hospodářských úředníků na panství a podrobně jim vypočítává úkoly a odvětví správy v pravomocích jejich specializovaných úřadů. Druhá skupina pokynů pak splňuje charakter účetního rejstříku a podobá se spíše urbariálním písemnostem, resp. urbariálnímu výtahu, kterýžto poznamenává počet osetých lánů polí, zapisuje výběry poddanských platů, kontroluje stavy zásob obilí, sena, obroku, mléka, předu a soli a převádí poddanské roboty na peněžité hodnoty.

¹¹⁵ Více STARÝ, Marek. *Frýdlantské vévodství a jeho státoprávní postavení v rámci České koruny*. In: MALÝ, Karel; SOUKUP, Ladislav. *Vývoj české ústavnosti v letech 1618-1918*. Praha, 2006, str. 135-137. Též STARÝ, Marek. *Frýdlantská léna v Českém ráji a jejich držitelé (stručný přehled a metodologické zamýšlení)*. In: *Šlechtické rody a jejich sídla v Českém Ráji. Z Českého Ráje a Podkrkonoší – supplementum 13*. Praha, 2009, str. 281-286

Domnívám se, že tak jako v případě předcházejících vrchnostenských instrukcí nevznikla ani tato v jediném okamžiku, nýbrž byla v průběhu let rozšiřována a obměňována, což dokládá i způsob uspořádání jednotlivých článků.

V úvodu jsou hejtmané a další úředníci obeznámeni s povinnostmi plynoucími z jejich titulů a úřednických postů. Albrecht z Valdštejna se obrací na písaře důchodní a obroční, šafáře a šafářky, mlatce a rybáře, krčmáře a sládky, těm všem vyjmenovává jejich úlohy při správě vrchnostenského majetku a území dominia (celkem 44 článků).

Následných 9 oddílů se vymyká klasickému stylu úřednických manuálů a jak bylo již dříve poukázáno, spíše než o instrukci, jedná se daleko více o výtah z urbáře, výběrčí a robotní rejstříky. Poté se styl zápisu opět vrací k hovorné a obšírné formě a pozornost se znovu věnuje odvětví poddanských platů a důchodů. Důchodní písař stojí v čele jednoho z nejvýznamnějších úřadů na panství, a jako takový je povinen vést řádná a přesná důchodní registra, do nichž zaznamenává každý příjem, každý výdej, každý poddanský plat, odchovaný kus dobytka, mandel obilí nebo kopu vajec, dokonce i papír do kanceláře. Důchodní písař vede na panství veškerou účetní agendu, proto si k ruce přijímá určitý počet pomocných sil, jako jsou písaři obilní, obroční nebo pivovarní. Ti všichni vedou svá zvláštní registra, která jsou pak v přítomnosti hejtmana kontrolována a zapisována do register hlavních. Důchodní písař peníze pouze nepřijímá, ale také vyplácí mzdy, poskytuje peníze na nákup zásob do kuchyně i náradí do dvorů, z čehož pak hejtmanovi při týdenních poradách skládá vlastní účty prostřednictvím týhodních cedulí.

Podobně podrobně instruuje Albrecht z Valdštejna i panské purkrabí. Proto zatímco hejtman a důchodní písař jsou úředníci kancelářští, purkrabí přichází do každodenního styku s poddanými, sleduje plnění robotních prací, je přítomen při setí i sklizni, reguluje počty panského dobytka ve dvorech i na lukách, objíždí lesy a louky, rybníky a vinice, navštěvuje pivovary a mlýny, kontroluje technický stav budov, cest a silnic, ohrad a mezí. Pravomoci jeho úřadu jsou tudíž velmi rozsáhlé.

Oddíl frýdlantské vrchnostenské instrukce uzavírá přehled přísah a závazků rychtářů, konšelů a kostelníků (ale také obecních starších, hajných, fišmistřů a osob pověřených dohledem nad uskladněním obilí), kteří byli jednou ročně voleni a uváděni do úřadu v průběhu konání obecních shromáždění, kdy se sousedé scházeli mimo jiné i k projednávání vzájemných sporů u obecních soudů. Konšelé a rychtáři se zavazují dodržovat daná nařízení, dbát o blaho obce i obyvatel, soudit přísně ale

spravedlivě, pečovat o vdovy a sirotky a vést lid k úctě k Bohu a jejich vrchnosti. Můžeme si všimnout, že formulace těchto závazků dokonale kopírují znění přísěžných prohlášení nově zvolených členů obecního shromáždění pojatých do *Návodu a artikulí k soudům výročním v Moravě sepsaných roku 1607*.¹¹⁶

3.12 Opis soudních artikulů frýdlantských¹¹⁷

Soudní artikule frýdlantské, které byly zapsány při frýdlantské instrukce z roku 1628, obsahují celkem 26 pravidel a naučení pro poddané a úředníky frýdlantského panství. Úvodní pasáže se tradičně věnují náboženské tematice. Poddaní mají žít tak, aby až předstoupí před boží soud, mohli se bez bázně vyznat své hříchy a dojit spasení. Proto se mají pravidelně účastnit bohoslužeb, aby mohli vyslechnout slovo boží, vroucně se modlit, činit milosrdenství, žít se počestným způsobem a vychovávat své děti k úctě k Bohu i pánu. Poddaní se mají sami vyvarovat hříchů, pomluv, pověrečných řečí a čarodějného konání a pokud by o nějakém nepořádku věděli spravovat cesty, ploty a meze (články 18-19), mají o tom ihned zpravit rychtáře a konšely (články 1-3). Obyvatelé se mají chovat uctivě k vrchnosti i úředníkům, kteří v obci zosobňují právo a pořádek, a kteří jediní mají právo trestat cizoložníky, zloděje, povaleče a lotry, pytláky a klevetníky (články 6-7, 9, 12-13).

Poddaní se mají na příkaz rychtáře dostavit na robotu, spravovat cesty, ploty a meze (články 18-19), pečovat o svá hospodářství, nepřijímat cizí čeled' ani nepřechovávat zločince (články 14 a 18), nevyhánět dobytek na panské pozemky, nekrást dříví a nepytlačit (článek 20). Šenkýři mají nalévat pivo podle předepsané míry a odebírat jej pouze od panských pivovarů (článek 23). Rychtářům a konšelům se přikazuje, aby dohlíželi na dodržování předepsaných obecních pořádků, chránili obyvatele před křivdami a hříchy, napomáhali průchodu spravedlnosti a obecně žili mravným a počestným životem, aby byli příkladem pro ostatní poddané (články 25-26).

¹¹⁶ Viz KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 509

¹¹⁷ Národní archiv. Sbíрка opisů č. 21. Opis soudních artikulů frýdlantských, 1628; inv. č. 460, karton 59

3.13 Zřízení Meziříčské vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé městu Velkému Meziříčí a vesnicím panství Meziříčského v Moravě okolo r. 1630¹¹⁸

Majitelem meziříčské panství se sídlem ve Velkém Meziříčí nad Oslavou se v roce 1624 stal Jan Jetřich Berka z Dubé a z Lipého, císařský rada a komorník, jenž po dosažení dospělosti převzal rodinný majetek po svém otci Ladislavu Bekovi, nejvyšším komorníkovi markrabství Moravského. Samotné zřízení vzniklo podle Josefa Kalouska zřejmě mezi lety 1624 a 1636, kdy Jan Jetřich Berka zemřel.

Meziříčské zřízení se skládá ze dvou částí – vlastní úřednické instrukce a textu soudních artikul vztahujících se na území a osedlé poddané meziříčského panství.

V úvodu obou samostatných vybízí sám majitel panství Jan Jetřich Berka z Dubé poddané k zachovávání božího řádu, nařizuje pravidelné návštěvy kostela ve dnech svátečních i o nedělích a nakazuje rychtářům a konšelům, aby dohlíželi na všechny poddané, zda místo v kostele nesedí v krčmách, neoddávají se pití nebo hře v karty, dodržují postní dny, chodí ke zpovědi a při každém zvonění v čase ranním, poledním a večerním se modlí (články 1-5). Rodiče pak mají dbát o řádnou výchovu svých dětí, mají je posílat do škol a vést k pobožnosti, vyvarovat se hádek, pomluv a klení a jiných hříchů (články 6-8). Instrukce se dotýká i poručenského práva vrchnosti nad sirotky (článek 9 a 12), jejichž majetek mám být svěřen do péče obecního úřadu, který má povinnost o peníze řádně pečovat, nepůjčovat je na úrok, pokud zde hrozí nebezpečí ztráty, aby je mohl sirotkům po dosažení vyplatit v plném rozsahu.

Část ustanovení je tradičně věnována zemědělské činnosti a vedení vrchnostenského podnikání. Instrukce tak nabádá pekaře, aby měli vždy dostatek chleba, nákladníky a sládky, aby vařili kvalitní pivo, šenkýře, aby nešidili a nalévali podle míry.

Poddaní mají pečovat o své hospodářství, bez vědomí pána je neopouštět, neodprodávat příslušející pozemky a také svůj dům nezastavovat (články 24-27), nemají pytláčit v panských lesích, v rybnících a potocích, pomlouvati vrchnost či dokonce napadnout úředníka. Za tyto skutky hrozí obyvatelům ztráta vlastnických

¹¹⁸ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 103-121

práv na grunt, pokuta, vězení a v případě útoku proti úředníkovi dokonce ztráta hrdla (články 28-32).

Z obsahu meziříčského nařízení je také patrná velká obava před propuknutím nenadálého požáru, proto by měl každý poddaný disponovat dlouhým žebříkem, mít u statku připravené vědro s vodou a nepohybovat se po stavení s otevřeným ohněm.

V závěru instrukce vyjadřuje Jan Jetřich naději, že všichni úředníci i poddaní jsou s jeho pokyny obeznámeni a srozuměni v takové míře, aby se chovali a pracovali podle svého nejlepšího vědomí a svědomí.

Následně uveřejněné *Artikulové k soudům vesnickým na panství Mezeříčským* lze považovat za rozšířenou verzi meziříčského zřízení, většina článků se zde v mírně pozměněné podobě opakuje, některé oblasti vrchnostenské správy jsou popsány podrobněji. Větší míra detailnosti se týká úseku lesnictví a služby hajných, kteří se nemají dopouštět krádeží a prodeje panského dříví, a naopak líčit na pytláky a zloděje (články 15-18).

Stranou nezůstává ani otázka hospodaření. Jan Jetřich Berka z Dubé ve svém řádu uvádí, že se doslechl o nedbalých a neřádných poddaných, kteří buď vysévají a pracují na cizích, nikoli panských polích, kvůli čemuž pak vrchnost ztrácí zisk, anebo si ke svému gruntu přivlastňují panské polnosti a louky a jich užívají bez odvádění peněžních důchodů. Proto nařizuje rychtářům a hajným, aby mlčky netrpěli nehodné poddané, ale naopak vše oznamovali svému pánovi (články 28, 42-43). Nakonec apeluje Jan Jetřich Berka na svědomí svých úředníků, aby byli pamětliví svých složených přísah, přidrželi se zásad křesťanského života, starali se o rozhojnění pánova zisku i všeobecný blahobyt.

Znění některých článků obou uveřejněných zřízení, vrchnostenské instrukce i soudní artikule jsou nápadně podobná struktuře *Řádu poddanského na panstvích Rychmburském, Rosickém a Slatiňanském, vydaného asi roku 1626*.¹¹⁹ Josef Kalousek se domnívá, že vrchnostenské řády mohly být vytvářeny podle společné předlohy, nebo se vzájemně ovlivňovaly, dalším argumentem je také existence

¹¹⁹ Viz KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 555-565

společných předků majitelů obou panství. Tak či tak, domnívám se, že instrukce pro meziříčské panství se od poddanského řádu Františky Hippolyty Eusebie Berkové v jistém smyslu liší. Jistě, obsah písemností je velice podobný, ne-li naprosto shodný, přesto jsem toho názoru, že zřízení Jana Jetřicha vyniká osobitějším stylem. Větné konstrukce nejsou až tak formální, majitel se v mnoha případech obrací přímo na poddané a úředníky. Sice se zde vyskytují kolokace v trpném rodě ve stylu: co má být vykonáno, co se zakazuje a co je naopak nařízeno, přesto se mi tento styl vyjadřování jeví do jisté míry důvěrnější a lépe vystihuje vztah poddaného a pána, kteří jsou oba povinováni k jistým závazkům a oba mají zájem na jejich plnění.

3.14 Artikulové soudní z arcibiskupského panství Červeno-Řečického, doplnění roku 1633¹²⁰

Panství Červená Řečice postoupil v roce 1623 císař Ferdinand II. úřadu pražského arcibiskupa a panství tak získalo nového majitele v osobě kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu. Znění tohoto nařízení, doplněné o několik arcibiskupových pokynů v roce 1633, bylo pak dále šířeno a použito jako předloha pro řady vydávané na dalších dominiích, spadajících nejen pod arcibiskupskou vrchnost.

Samotné jádro písemnosti je tvořeno souborem několika kompaktních celků. První z nich shrnuje v 10 stručných, ale přesto výstižných bodech průběh jednání obecního soudu, od jeho zahájení, přes propuštění konšelů a rychtářů, rozřešení sousedských pří až po přečtení soudních artikulí.

Druhá část, ve značné míře rozsáhlejší a zevrubnější pojednání přináší obsáhlý, 60článekový návod pro úředníky a poddané, kterak si počínat v každodenních situacích, které přináší život na panství, jak trestat zločince a povaleče, jak vést řízení před obecním soudem, jakým způsobem dohlížet na řádný chod panských hospodářských závodů, jak vybírat poddanské platy a důchody, jak chránit obec před ohněm či jak pečovat o sirotky a vdovy.

Z obsahu písemnosti je patrné, že byla sepsána na pokyn církevního představitele. Je sice pravda, že téměř všechna předložená vrchnostenská nařízení

¹²⁰ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 122-139

byla zahajování invokací a výzvou ke zbožnosti a ctnostnému životu, ve většině případů se však jednalo o jeden či dva artikuly, zde se liturgickou výchovou a náboženstvím zabývá celkem 5 samostatných a obsáhlých článků. Věřící se mají zříci se všech bludů a přidržet se pravé a jediné katolické víry, která jediná může vést k zachování řádu a pokoje mezi poddanými. Úkolem rychtářů a konšelů je proto dohlédnout na všechny obyvatelé na panství, aby světili dny sváteční a nedělní, navštěvovali katolické bohoslužby a nevysedávali místo nich v krčmách, aby docházeli ke zpovědi, činili pokání a chovali se tak, aby byli dobrým příkladem pro ostatní (články 1-3, 5-7).

Poddaný lid má chovat v úctě svou vrchnost i její zástupce, neoddávat se pitkám a hazardu, nevyhledávat hádky a rvačky ani nelovit zvěř v panských lesích ani ryby v potocích a rybnících, naopak mají pilně pracovat na polích, na loukách i v zahradách, být nápomocni při sklizních obilí, ovoce, těžbě dřeva i výlovu ryb (články 4, 9, 21, 25, 33-34, 47-51). Produkty své práce mají v první řadě nabízet k odbytí své vrchnosti, neodebírat cizí pivo, víno ani sůl, nevozit obilí do jiných než domácích mlýnů a neprodávat dobytek cizím řezníkům (články 30-31, 41-42, 57).

Poměrně obsírně je zpracovaná problematika pohybu poddaného a námezdně pracujícího obyvatelstva na panství, jež se v harrachovské instrukci vyskytuje hned na několika místech. Primárně není čeledi, podruhům ani poddaným dovoleno svévolně opouštět své grunty, ať již zde působili v poměru námezdním nebo danou usedlost vlastnili. Hospodáři si nesmí samovolně přivlastňovat panské pozemky, louky a lesy, odprodávat nebo zastavovat lány polí příslušející ke gruntům a nepřechovávat na statcích cizí čeled', podruhy, lotry a zemské škůdce (články 28, 39-40, 44, 53-55).

Harrachovské nařízení pro poddané panství Červená Řečice nezapomíná ani na záležitosti spojené s péčí o sirotky. V první řadě se zakazuje jakékoliv nedovolené nakládání s pozůstalými, ať již ve smyslu přijímání sirotek na cizí grunty či posílání jich do učení nebo na studia (články 12-13).

V závěrečné pasáži písemnosti apeluje arcibiskup Harrach na rychtáře a konšely, aby pamětliví svých přísah a podle svého svědomí jednali vždy čestně a uvážlivě, podporovali dobré dílo a trestali neřádstvo. Z obsahu 58. artikulu je jasně patrné, že tato instrukce pro panství Červená Řečice byla sepisována v období zmatků za časů třicetileté války: „*Ačkoliv po ten čas v tato nepokojná leta a neřesti*

*plná přestupníkům a rušitelům těchto práv a artikulův od JVKEm. Vydaných mnoho se skrze prsty přehlídalo: však již budoucně více, buď ten kdo buď, nejmenšího přehlídati ani folkovati se nebude...*¹²¹ Jak vidno, arcibiskup Arnošt Vojtěch z Harrachu si je vědom vážných důsledků válečného běsnění, při kterémž nebylo mnohokrát možné kontrolovat dodržování vrchnostenských nařízení a poddanských povinností. Na příští časy však nebudou již žádné odchylky od předepsaných norem přehlíženy a všechna provinění budou podle řádu spravedlivě trestána.

Poslední článek, který harrachovskou instrukci uzavírá, se opět vrací k úvodní pasáži týkající se jednání obecního soudu a předkládá zahajovací formuli, kterou ve jménu svého pána, arcibiskupa Arnošta Vojtěcha z Harrachu, přednese přítomný vrchnostenský úředník, jež vybízí přítomné, aby bez bázně vystoupili ke svým požadavkům k projednání sporných záležitostí, odpovídali klidně, podle pravdy a s rozvahou, varuje před neuváženým jednáním, vstupem se zbraní a maření úředního výkonu.

Nařízení pro správu arcibiskupských statků na panství Červená Řečice se nijak zvlášť neliší od dalších vrchnostenských písemností téhož druhu. Jedná o oficiálně pojaté naučení o řízení a správě vrchnostenského majetku, přičemž není zde patrný rozdíl, zda se jedná o vrchnost světskou nebo duchovní. Jednotlivá ustanovení jsou seskupena do složitých souvětí s větším či menším počtem vedlejších a vložených vět, které mohou zapříčinit jistou nepřehlednost a ztrátu významu. Přesto přese všechno se jedná o kvalitně zhotovenou písemnost, která dopodrobna promýšlí všechny aspekty zemědělské výroby a života poddaného lidu.

3.15 Poddanský řád panství Novohradského (u Litomyšle), vydaný za hraběte Jana Františka Trautsona r. 1636¹²²

Novohradské panství, rozkládající se ve východních Čechách u Litomyšle, držel v letech 1620-1663 Jan František Trautson, císařský komoří, říšský a tajný rada a místodržitel v Dolních Rakousích, syn Pavla Sixta z Trautsona, svého času

¹²¹ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 137

¹²² KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 139-146

jednoho z nejmocnějších velmožů působících na dvoře císaře Rudolfa II. Rodové panství, jež do manželství s Pavlem Sixtem přivedla jeho žena Anna z Lobkovic, převzal Jan František v roce po smrti svého otce v roce 1621.

Z podtitulu *Artikulové, kteří se o soudech čtou* je zřejmé, že se v případě tohoto řádu jedná o soudní artikule, tedy zkrácený souhrn poučení pro poddané a úředníky na panství, kterak se ctnostně chovat k vrchnosti, úředníkům i sobě navzájem, vést počestný a mravný život, zříkat se hříchů a svědomitě plnit povinnosti plynoucí z poddanského vztahu vůči Janu Františku Trautsonovi.

Hned v úvodu se zjišťuje, že vrchnostenská instrukce nebyla vydána přímo z titulu Jana Františka, kdežto je na jeho pokyn sestavil novohradský hejtman, rytíř Matyáš Cyrill Hein z Heinberku. Rytíř Matyáš Hein, chtějící zamezit nezřízenému a nemravnímu životu poddaných, kteří se oddávají hře v karty, pijí, pomlouvají a rouhají, nedodržují boží přikázání ani dobře míněných napomenutí ze strany vrchnosti, předkládá jako zástupce své vrchnosti soubor 42 mravoučných ustanovení.

Soudní artikule se v první řadě odvolávají na pravidla mravného a bohabojného života. Poddaní mají pravidelně ve svátky a o nedělích navštěvovat kostel, vyvarovat se přílišného pití, her, tance a veselí (články 1-2 a 4). Majitelé usedlostí jsou na základě svého poddanského vztahu povinováni k odvodu předepsaných platů a naturálií, kteréžto mají být shromážděny a odevzdány vrchnosti ve 2 nedělích před svatým Jiřím a svatým Havlem (články 3 a 6), bez svolení vrchnosti nesmějí opouštět grunt ani panství (kupříkladu z důvodu sňatku), zastavovat ani odprodávat polnosti a lesy, které ke gruntu náležejí (články 16, 24-25), zapovídá se pytláčení, přechovávání tuláků a povalečů, přijímání cizí nesvobodné čeledi a podruhů (články 12, 21 a 36). Poddaní se mají na příkaz vrchnosti, potažmo rychtáře bez okolků dostavit na robotu, pečovat o své usedlosti, ploty, meze, cesty a silnice, se kterými nemá být nijak hýbáno (články 7, 10, 14).

Dále se poddanský řád pro novohradské panství věnuje provozu panských technických staveb, zejména pivovarů, vinopalen a mlýnů. Osedlí obyvatelé a šenkýři mají odebírat pouze nápoje od vlastní vrchnosti, nikdy od cizí (články 18-20), stejně tak mají mlít mouku pouze v domácích panských mlýnech (články 26, 33-35). Rychtáři a konšelé mají dohlížet na plnění roboty, kontrolovat zabezpečení před ohněm, svědomitě hospodaření na poddanských gruntech, trestat lotry, povaleče, pijany, šizuňky, krádeže dřeva a nepovolené prodeje dobytka a obilí.

Text soudních artikul je následně zakončen soupisem příslušejících rycht se jmény v té době rychtářů a konšelů toho času zvolených do úradů.

Z hlediska stylu vyjadřování se toto poddanské zřízení řadí ke klasickým typům vrchnostenských instrukcí. Není příliš osobní, jako např. instrukce pro panství Velké Meziříčí. Většina článků je složena z malého množství obsírnějších a složitějších větných konstrukcí, které obsahují příkazy, nařízení a příkladné modely chování, a které jsou spíše formálnějšího rázu.

3.16 Řád poddanský, jež Jaroslav z Martinic dal poddaným na panství Smečenském r. 1602, potom málo změnil a snad r. 1638 vyhlásil na panstvích Slanském a Plánickém¹²³

Jaroslav Bořita z Martinic, nejvyšší purkrabí, hofmistr, zemský sudí, zemský komorník a dvorský maršálek království Českého, získal po smrti svého otce Jaroslava I. Bořity z Martinic statky příslušející k obcím Smečno a Okoř. Rodové panství začal záhy rozhojňovat, zejména dokázal využít situace po bitvě na Bílé hoře a obohatit své dědictví i o zkonfiskovaná území. V roce 1623 tak zakupuje území v okolí Smečna a Slaného a výměnou za zelenohorské panství vytváří panství planické.

Samotnou dispozici písemnosti tvoří 73 rozsáhlých naučení, jež na příkaz svého pána vyhotovil smečenský úředník. Podobně jako v případě arcibiskupských pokynů je značná pozornost věnována problematice náboženství a uvedení poddaných zpět ke katolické víře, která jediná může vést ke spáse lidské duše. Jaroslav Bořita z Martinic jako zapřísáhlý katolík vyžadoval od svých poddaných, aby vyznávali jedinou a pravou katolickou vírou, kterou vyznává jejich panovník i vrchnost, ať již by se k tomu rozhodli z vlastního přesvědčení, nebo by bylo nutné je přesvědčit násilím. Obyvatelé osedlí na panství mají žít v bázni boží, ctít křesťanské ctnosti a sváteční dny, docházet 3x ročně ke zpovědi na farnost, do níž jsou podle vymezení farních obvodů příslušní, mají litovat svých hříchů, držet postní dny, vyvarovat se hádek, lání a pomluv (články 1-8). Poddaní se mají chovat uctivě k zástupcům vrchnosti (článek 9), kteří jsou zodpovědní za pořádek v obci,

¹²³ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 151-171

kontrolu bezpečnostních opatření proti ohni (články 21-24), trestání zločinců, povalečů, zemských škůdců a nepoctivých šenkýřů.

Ucelená kapitola tohoto naučení se vztahuje k řešení každodenních situací v životě obyvatel, vyplývajících z jejich vztahu poddaného smečenského panství. Poddaní nemají dovoleno bez svolení a vědomí svého pána opouštět ani zastavovat grunty ani přilehlé polnosti, louky, lesy a pastviny, nesmí přijímat cizí čeled' a podruhy ani ze svých usedlostí vyhánět panské sirotky (články 26-27, 33 a 37). Sirotci mají každý rok na svatého Martina předstoupit před svou vrchnost, kde bude na základě jejich schopností rozhodnuto, zda budou poskytnuti ke službě hospodářům, či zda budou posláni na studia a do učení (články 28-32 a 61). Vdovy a dívky, které by se provinily neřádným a nemravným chováním, mají být stejně jako sirotci zběhlí z panství potrestáni ztrátou dědických práv. Po smrti hospodáře mají daný grunt navštívit rychtář a konšelé, zajistit pozůstalost, sepsat inventář a pozůstalé. Majetek pak má být podle dědického práva rozdělen mezi vdovu a sirotky, jejichž jmění až do jejich zletilosti spravuje příslušná obec (články 60 a 71).

Smečenská instrukce se nevěnuje pouze otázkám spořádaného života svých poddaných, ale upravuje také provoz jednotlivých panských podniků na panství, zejména krčem, pivovarů, vinopalen a mlýnů (články 15-16, 18-20). Rychtáři mají dohlížet na šenkýře, aby čepovali pouze pivo domácí výroby, netrpěli ve svých lokálech hazardní hry, pijáctví, rvačky, tance a veselí a nešidili na míře. Poddaní se mají vyvarovat krádeží dříví a lovu zvěře a ryb, nelíčit na ptáky ani nepást dobytek na panském (články 43-47, 50-52).

Veškeré účetní záležitosti spadají do kompetencí důchodního písaře. Důchodní má na starosti výběr poddanských platů z pronájmu gruntů, jejich pečlivý zápis do důchodních register, příjmy z prodeje obilí, ryb, dobytka, piva a vína, ale i výdaje určené na mzdy i nákup zásob určených pro kuchyň a náčiní a nástroje do panských dvorů.

V závěru svého naučení pak majitel panství Jaroslav Bořita z Martinic apeluje na své poddané i úředníky, aby dodržovali předepsaná nařízení, ctili křesťanskou nauku a nedopouštěli se neposlušnosti.

Poddanský řád pro smečenské panství, který byl v upravené podobě použit i pro potřeby panství slánského a planického, je značně rozsáhlý a kvalitně zpracovaný reprezentant vrchnostenských předpisů. Nepostrádá systematičnost a

odbornost, přesto se vzhledem ke stylu vyjadřování naplno řadí k dokumentům úřední povahy, znění zřízení je poměrně oficiální a postrádá prvky důvěrnějšího vztahu mezi poddaným a jeho vrchností.

3.17 Instrukce Černínská, vydaná asi r. 1648, s přídávky jiného původu¹²⁴

Černínská instrukce je jedním z nejrozsáhlejších souhrnů vrchnostenských naučení, jež Josef Kalousek ve své edici uveřejnil. V kontextu hejtmanské instrukce pro komorní panství a instrukce frýdlantské¹²⁵ je velmi pravděpodobné, že stejně jako v případě frýdlantského zřízení, tak i pro směrnici černínskou se základním inspiračním zdrojem stala *Instrukce hejtmanská na panstvích komorních z let 1603 a 1604, se změnami až do roku 1702*.¹²⁶

V černínském exempláři, které nechal pro své panství vyhotovit tehdejší majitel, katolický velmož Heřman Černín z Chudenic, nejvyšší zemský komorník, hofmistr, zemský a dvorský sudí království Českého, proto nalezneme podobné uspořádání jednotlivých ustanovení do tematických bloků, zahájených výčtem povinností hejtmana, prvního úředníka na panství, následují pasážemi, jež se vztahují k provozu panských dvorů, pivovarů, mlýnů a ovčínů, stranou nezůstává ani hospodaření na panských lukách, péče o rybníční soustavu, zahrady a štěpnice a závěrem pak vypočtení úkolů šafářů, šafářek a důchodního písaře.

Je logické, že na prvním místě je v černínském pojednání věnována pozornost hejtmanovi, který je jakožto zplnomocněnec svého pána na panství pro věci hospodářské, soudní i administrativní odpovědný za povšechnou znalost dění na panství, udržování pořádku, zvyšování výnosu a zachovávání věrnosti poddaných (články 1-12). Hejtman je povinen dohlížet na ctění svátečních a nedělních dní, nabádat neřádné hospodáře, aby si hleděli svých gruntů, nezastavovali je ani nerozprodávali a vybízet poddané k plnění předepsané roboty.

¹²⁴ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 194-223

¹²⁵ Viz KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 23-98

¹²⁶ Viz KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. AČ 22. Praha, 1905, str. 358-481

Pochopitelné je také finální shrnutí agendy důchodního písaře, který zastává hned po hejtmanovi jeden z nejdůležitějších úřednických postů. Je zodpovědný za řádné shromáždění poddanských důchodů stálých i běžných, přijímá peněžní prostředky i naturálie, reguluje výdaje pro potřeby kanceláře, zámku, dvorů a panských provozů, kontroluje účetní rejstříky podřízených písařů obilních, pivovarních či rybníčních a z celého svého účetnictví pak vyhotovuje referáty, jež předkládá hejtmanovi ke schválení na týdenních poradách (články 84-91).

Nařízení pro černínské panství je sice v první řadě pojímána jako typický příklad úřednické instrukce, platné pro veškeré kancelářské i hospodářské úřednictvo na panství, při bližším zkoumání však vychází najevo, že kromě několika článkového úvodního úseku věnovaného přímo hejtmanovi v podstatě celým textem černínské instrukce prochází naučení o úkolech a úsecích, ve kterých má hejtman dohlížecí a rozhodovací pravomoc. Většina artikulů tak počíná způsobem: „*Má ouředník na to dohlédati...*“ nebo „*Má ouředník na to pilný pozor dáti,*“ z čehož je naprosto zřetelné, že počáteční souhrn hejtmanských naučení ani zdaleka nereferuje o všech funkcích, které hejtman z pověření svého pána na panství zastává. Hejtman si má k sobě zvolit svědomité a přičinlivé pomocníky, na které se může spolehnout a svěřit jim některé úseky jeho rozsáhlé agendy – šafáře a šafářky, písaře důchodní, obroční a obilní, hajné, rychtáře a koňely. Šafáři a šafářky tak dohlížejí na provoz vrchnostenských dvorů, osevání a sklizení polí, mlácení a uskladnění obilí, chov drůbeže a dobytka a produkci másla a mléka, obilní, obroční a důchodní písaři sčítají výnosy obilí, množství krmiva a sumy poddanských platů, hajní se starají o panské lesy a chrání zvěř před pytláky, rychtáři objíždí poddanské i panské usedlosti, pozemky, lány polí, louky, rybníky, chmelnice a vinice, trestají zločince a vedou lid ke zbožnosti a úctě k vrchnosti. Každému úředníkovi je přiděleno určité pole působnosti, z jeho vedení se pak zodpovídá nadřízeným.

Z hlediska výše uvedených skutečností lze konstatovat, že vrchnostenská instrukce pro černínské panství je velmi podrobná a kvalifikovaně vyhotovená, je v přítomno množství odborných termínů souvisejících se správou dominia, od jednotek míry až po technické vybavení panských dvorů. Naopak ale postrádá jakýkoliv osobní či vřelý kontakt majitele panství s poddanými, jedná se o dokument ryze oficiálního charakteru.

Následující připojená ustanovení, jež se vztahují na obyvatele vsí spadající pod správu zádušního jmění kostela sv. Mikuláše na Starém Městě pražském a panství kláštera Doksanského, jsou si svým vyzněním velice podobné. V obou případech se má jednat o soudní artikule upravující v první řadě průběh jednání obecních soudů, jak již však bylo řečeno dříve, soudní artikule plní mnohokrát roli zestručněné formy vrchnostenské instrukce, což dokonale vystihuje i charakter obou uvedených předpisů.

Obě poddanská naučení se nijak se neliší od ostatních příkladů vrchnostenských instrukcí. I zde je na prvním místě vyzdvihnut význam katolického náboženství, nezbytnost respektování zásad liturgické nauky, pravidelných návštěv bohoslužeb, držení půstu a dodržování křesťanských ctností. Vyhotovitelé písemností nabádají poddané k včasným a náležitým odvodům důchodů a desátků, varují před nedovolenou manipulací s poddanskými grunty a pozemky, kteréžto by nebyl řádně uvedeny v gruntovních knihách, zakazují činit dluhy a rukojemské sliby, nevázanou zábavu, hry a pitky, pytláčení, rouhání, vedení nevážných řečí, krádeže, hádky a rvačky.

Hospodářům se zapovídá přijímat cizích poddaných, čeled' a podruhy bez řádných výhostních listů, naopak mají pečovat o své statky, bez okolků se účastnit ohlášených robotních prací a chránit své majetky před ohněm. Obec má pak zodpovědnost za pozůstalé sirotky a vdovy, má chránit jejich dědická práva i jejich peněžité podíly z rodinného dědictví.

Na závěr černínské instrukce a soudních artikul pro zádušní obce kostela sv. Mikuláše a Doksanského kláštera jsou navíc připojeny tři různé manuály, obsahující formule pro zahájení jednání obecních soudů, které jsou otevřeny vrchnostenským úředníkem, který na pokyn svého pána dohlíží na průběh obecního shromáždění. Zástupce vrchnosti má nejprve vyzvědět od přítomných, zda se představitelé obce při svém konání řídili danými artikulemi, poté je panský úředník povinen převzít od rychtáře a konšelů účetní rejstříky a pokud nenastane žádných překážek, může úředník minulého rychtáře, spolu s konšely, obecními staršími a hajnými propustit z jejich postů, představit nově zvolené členy obecního zastupitelstva, veřejně přítomné seznámit s obsahem soudních pořádků a nakonec zahájit vlastní projednávání sporných kauz.

3.18 Ferdinand III. připojiv důchody statků nejvyššího purkrabství Pražského ku komoře, dává instrukci hejtmanovi těch statků Jiřímu Mazánkovi ze Zlatého Pole¹²⁷

Jiřímu Mazánku, úředníku na komorních panstvích království Českého, byla za jeho věrnost a loajalitu habsburskému domu propůjčena hodnost hejtmana na statcích nejvyššího purkrabí pražského. Pročež pro potřeby správy svěřeného území a zde osedlých obyvatel vydal císař Ferdinand III. toto poučení, v němž prostřednictvím 32 artikulů informuje Jiřího Mazánka o poměrech na panství, povinnostech osedlých poddaných i hospodářském provozu celého velkostatku.

Nový hejtman má primárně pečovat o technický stav budovy pivovaru a sladovny na Starém Městě pražském a také příslušných poplužních dvorů, ovčínů, přívozů a vinic a také všeho zde uloženého nábytku a zemědělského náčiní (články 1-2, 11-14).

Následně přináší instrukce oddíl poučení o správě lidu. Hejtman má dohlížet na to, aby byl lid veden k práci, poslušnosti a pobožnosti, vystříhali se nemravnému chování a hříchů, účastnili se každoročně konaných obecních shromáždění, robotovali a odváděli předepsané platy, ale také aby měli možnost přednést své stížnosti při jednání obecních soudů a obdržet rozhodnutí ku své spokojenosti (články 4-6). Sumárně řečeno, hejtman Jiří Mazánek se má zasadit o to, aby si poddaní mohli být jisti, že pokud budou plnit požadavky ze strany vrchnosti, bude se k nim jejich pán chovat spravedlivě a v případě potřeby nebo křivdy se jich zastane. Stranou nezůstávají ani obecní sirotci, jejichž majetek má být spravován zástupci příslušné obce a kontrolován za přítomnosti hejtmana na obecních hromadách (článek 8).

Od jedenáctého článku se pak počíná ustanovení o provozu jednotlivých panských usedlostí, ježto má hejtman co nejčastěji objíždět a osobně kontrolovat stav zvířectva i chod hospodářství. Šafáři mu mají být nápomocni při shromažďování a odvádění sklizeného obilí, sena, vinných hroznů, sebraného mléka i odchovaného dobytka. Hejtman má dohlížet i na sklizení, mlácení i uskladnění obilí a taktéž krmiva či kontrolovat zásoby dřeva potřebného pro chod panského pivovaru. Jemu podřízený důchodní písař pak má svědomitě evidovat

¹²⁷ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 229-234

platy stálé i běžné a vydávat čeledi, řemeslníkům i poddaným sjednané mzdy (články 16-17, 20-23, 25, 30-31). Veškeré účetní manipulace, každý příjem, každé vydání, je povinen uvést do hlavních účetních register, které pak předkládá hejtmanovi panství k přezkoumání.

Formulace písemnosti je velice neosobní, oficiální, jelikož o hejtmanu panství nejvyššího purkrabství pražského se hovoří pouze ve třetí osobě. Se zřetelem k prostředí, kde byla tato hejtmanská metodika vyhotovena, a sice na půdě kanceláře české komory, jejíž tehdejší prezident, Vilém Albrecht Krakovský z Kolovrat, stvrdil dokument vlastním podpisem, je tedy pochopitelné, že tato instrukce představuje v podstatě pouze holý soubor rad, pokynů a nařízení pro správu purkrabských statků.

3.19 Soudní artikule na statku Žitenickém vydané proboštem Vyšehradským okolo r. 1650¹²⁸

V letech 1635-1691 zastával funkci vyšehradského probošta hrabě Ferdinand Leopold Benno z Martinic, syn Jaroslava Bořity z Martinic. V té době příslušely k židenickému statku vsi Žitenice, Skalice a Lbín. Soudní spory, majetkové záležitosti poddaných a splátky gruntovních peněz byly řešeny při každoročně konaných soudech, společných pro všechny tři vesnice, na kterých v přítomnosti vrchnostenského docházelo k obnovování členů obecních zastupitelstev.

Předkládané soudní artikule jsou velmi cenným pramenem pro studium organizace obecních soudů, jejich průběh a finální uvádění nově zvolených obecních rad do úřadů. První část zahájena *Předmluvou, která se poddaným při soudě čísti a přednáseti náleží*, obsahuje svolání vrchnosti předestřené přítomným vrchnostenským úředníkem, v němž vyšehradský probošt ujišťuje poddané židenického statku, že pokud budou dbát jeho naučení, chovat se mravně a zbožně, zastávat se vdov, sirotků a potřebných a spravedlivě trestat zločiny, pak jim bude zaručen klidný, bezpečný a spokojený život na jeho panství. Následně pak vrchnostenský úředník vyzývá rychtáře, aby přestoupili a složili před něj právo, tedy vzdali se veřejně svého úřadu. Dále mají předstoupit i všichni končící konšelé, hajní a kostelníci, které úředník propouští z jejich povinností. Než se však přistoupí

¹²⁸ KALOUSEK, Josef (ed.): *Řády selské a instrukce hospodářské 1627–1698*. AČ 23. Praha, 1906, str. 241-251

k představených nových zástupců obce, úředník má vyzvat přítomné, jestli chtějí vznést na odstupující rychtáře, konšely, hajné a kostelníky konkrétní žaloby, týkající se neuposlechnutí panských nařízení, nedodržování obecních pořádků, nespravedlivého nebo krutého zacházení s poddanými či zda se nedopustili krádeže nebo zpronevěry. Pokud by se nenalezlo žádných překážek, má se přistoupit k vlastní volbě nových úředníků a jejich místopřísežným prohlášením. Nově zvolení zástupci obce se mají ve jménu božích přikázání, svaté katolické církve, své vrchnosti a rodiny zavázat, že budou pečovat o blaho obce, obecních sirotků a pozůstalých vdov, neodmítnou nikomu pomoci, budou soudit čestně a spravedlivě, aniž by jednu stranu sporu pro přátelství, přízeň nebo dary zvýhodňovali, a zachovají věrnost Bohu i své vrchnosti.

Místopřísežná prohlášení nových obecních zástupců ukončí první úsek uvedených soudních artikulů, na něž navazují *Artikulové, které se po vykonání povinnosti čísti, přednášeti mají*. Jedná se o krátký výtah ustanovení, podle kterých se mají poddaní židenického statku chovat.

Úvodní články se znovu obrací na rychtáře, konšely, kostelníky a hajné, aby byli pamětliví znění složených přísah, aby svých pravomocí nezneužívali, ale dbali o udržení pořádku a dobrých mravů (články 1-4). Vyšehradský probošt pak vyzývá všechny poddané, aby žili podle zásad katolické nauky, chodili do kostela na nedělní a sváteční kázání, nevařili v postní dny maso, ani se jinak neprotivili božimu řádu, nýbrž aby svědomitě pracovali, odváděli v dané dny platy v předepsané výši, chovali v úctě vrchnostenské úředníky a ve všech se řídili podle jejich příkazů.

Následující pasáž shrnuje zásady poručenské pravomoci vrchnosti nad sirotky. Obecní zastupitelé jsou povinni dbát dědických práv vdov a nedospělých sirotků, aby ti mohli po dosažení zletilosti svobodně využívat rodinné dědictví. V případě smrti obou rodičů pak přechází výchova a péče o sirotky na obec, rychtář a konšelé mají v brzké době navštívit poddanský grunt a sepsat veškerou pozůstalost, aby nebyli sirotci zkráceni na majetku (články 5-7).

Rychtáři a konšelé pak bez svolení pána nemají do obce ani na grunty přijímat cizí a nesvobodné poddané ani nepropouštět osedlé obyvatele z panství z důvodu sňatku nebo studií, naopak mají nabádat hospodáře, aby pečovali o své usedlosti, nezastavovali je, nepůjčovali jinému obilí, dobytek ani peněz, nedělali si dluhy

nebo neslibovali rukojemství a výsledky své zemědělské produkce nabízeli na trzích a jarmarcích k prodeji v první řadě své vrchnosti (články 18-19).

Rychtáři a konšelé jsou obci a jejím obyvatelům povinováni zachováváním bezpečnosti. Mají proto trestat rváče, zloděje a pytláky (články 14 a 17), napravovat křivdy a sousedské rozepře (články 23-24). K udržení pořádku v obci pak mohou najmout ponocného, jehož úkolem je pečlivě střežit zámek nebo dvůr v nočním čase, zamezit pohybu osob mimo stavení a případné nešvary ihned ohlásit úředníkovi. Židenická instrukce pak znovu v závěru hlásá naučení mravného a řádného života na panství, vyzdvihuje věrnost, poslušnost, poctivost a spravedlivost a doufá, že všichni poddaní židenického panství se budou podle těchto křesťanských zásah chovat, protože by měli mít, stejně jako jejich vrchnost zájem na tom, aby jejich domovina vzkvétala.

4 Vrchnostenské urbáře 16. a 17. století

Urbánní soupisy si nechávali majitelé velkostatků vyhotovovat za účelem získání přesného přehledu o výnosnosti daného panství. Urbáře předkládaly seznam všech městeček, panských statků, dvorů a vsí nacházejících se na území dominia, jejichž obyvatelé byli vůči vrchnosti povinováni k odvodu předepsaných kusů dobytka, živočišných produktů i odpracování určitého počtu robotních dní.

Každý urbář bez ohledu na detailnost a přehlednost provedení v první řadě uvádí jména jednotlivých obcí, ze kterých mají poddaní osedlí odvádět stanovené sumy platů, naturálních výrobků a robotních prací. Po této úvodní pasáži následuje již hlavní dispozice urbáriálních počtů, tzn. postupný výčet vsí a v nich žijící osedlí. Jmenovitě zde z většiny bývají uvedeni poddaní s nejvyšší výměrou polností a mírou robotních povinností, vrchnost měla pravděpodobně hleděla zejména na produkci těchto nejziskovějších statků a nepovažovala za nutné v urbářích vypisovat každého malého rolníka s bezvýznamným kusem pole. Zbylí obyvatelé tak bývají jmenovitě uváděni až v registrech důchodního písaře, který eviduje odvody každého osedlého poddaného.

4.1 Urbář panství Poděbrady

Poděbradské panství náleželo v období 16. století, kdy byl zhotoven tento urbář, ke komorním majetkům českých králů, což platilo, přes mnohé přestávky z důvodu zástav, až do roku 1839, kdy poděbradské statky zakoupil Jiří Šimon Sina. Skutečnost, že Poděbrady spadaly z hlediska vrchnostenské správy pod pravomoc úřadu české komory, zapříčinila zřejmě i vysokou míru nároků kladených na formální stránku této písemnosti. Urbář poděbradského panství je jedním z nejpropracovanějších a nejobsažnějších představovaných exemplářů tohoto typu vrchnostenské úřední knihy.¹²⁹

První část zastává roli detailně popsaného inventáře zámeckého areálu v Poděbradech. Počínaje popsáním budovy zámku a přilehlého hospodářského zázemí zmiňuje inventář zejména budovu pivovaru, z nějž má být pivo odebíráno

¹²⁹ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Poděbrady, 16. stol. Inv. č. 72, karton č. 6

obyvateli všech vesnic, nedaleko od něj stojící sladovnu a pekárnu, sklepy, maštale a kovárnu, v okolí zámku štěpnice, chmelnice a zahrady, v nichž se nachází domek pro zahradníka a další skladiště vozů a zemědělských potřeb pro statek. K poděbradskému zámku nadále podle popisu v urbáři náleží panská cihelna, halteře a sádky, řeka Labe a dva mlýny pod zámkem, které mají primárně dodávat mouku do zámecké pekárny.

Identickým způsobem je pak podle tohoto vzoru sepsán inventář, dispozice a bezprostřední okolí veškerých panských dvorů a usedlostí nacházejících se na poděbradském dominiu, k tomu příslušející polnosti, pozemky, louky a lesy, urbář dále uvádí, jaké množství a jaké druhy obilí a luštěnin se mají vysít na jaře (pšenice, ječmen, oves, hrách) a na podzim (pšenice, žito) a kolik vozů sena má být sklizeno na panských loukách.

Inventární popis jednotlivých vrchnostenských budov a pozemků je poté vystřídán pasáží věnující se vlastnímu výběru urbáriálních dávek od poddaných, příslušných do jednotlivých vsí na panství. Každá samostatná část panství, městečko či vesnice, je čitelně nadepsána a tím oddělena od předcházejících zápisů, následně jsou zde uvedena jména poddaných, peněžní zatížení jejich gruntu, termíny pro odvody platů na svatého Jiří a svatého Havla, odvody naturálních produktů a samozřejmě také robotní povinnosti plynoucí z poddanského svazku s vrchností.

Jak již bylo řečeno, poděbradský urbář je z hlediska obsažnosti účetních informací velice obsáhlý, stejně hodnotné jsou i úvodní pasáže popisující uspořádání zámeckého areálu a ostatních statků na území poděbradského dominia. Je tak možné konstatovat, že po formální stránce se urbář rozpadá na dvě stylově odlišné oddíly, přičemž první z nich spadá spíše do kategorie rozvláčných inventárních soupisů, zatímco druhá pasáž již dokonale zastává roli účetního materiálu.

4.2 Urbář panství Orlík

Urbář panství Orlík pochází z období 16. století.¹³⁰ Od roku 1512 příslušelo orlické dominium do majetku pánů ze Švamberka, kteří jej drželi až do roku 1620,

¹³⁰ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Orlík, 16. stol. Inv. č. 68, karton č. 5

kdy jim byl zámek i s panstvím zkonfiskován pro jejich účast na stavovském povstání. Celý majetek pak přešel do rukou Jana Oldřicha z Eggenbergu.

Orlický urbář je kvalitně provedený a srozumitelný. Urbář nejprve uvádí příslušné vesnické obvody spadající pod orlickou vrchnost, následně jsou zde dané vsi jednotlivě rozepsány a shromážděny údaje o poddaných osedlých. Zápisy jsou vedeny jednoduchým způsobem: „... (jméno poddaného) *platí z úroku*“ a na dalším řádku „*svatojiřského*“ a „*havelského*.“ Dále zde nalezneme informace o peněžní robotě, proto lze usuzovat na to, že zde uvedení obyvatelé patřili mezi nejbohatší vlastníky usedlostí ve vsích, a tudíž měli dostatek prostředků na vykoupení se z robotních povinností. Každý jednotlivý záznam pak uzavírají počty naturálních odvodů – drůbež a vejce.

Veškeré předepsané platy a robotní povinností jsou poté sečteny a výsledná hodnota peněžních prostředků plynoucích z nájmu poddanských usedlostí, roboty a živočišných produktů se v závěru doplní číslem o celkovém počtu osedlého lidu každé vesnice, částkou získanou z pronájmu panských mlýnů a množstvím kaprů vylovených z panských rybníků, jednotlivě vyjmenovaných.

4.3 Urbář panství Žerovice

Urbář panství Žerovice nechali tehdejší majitelé, páni Švihovští z Rýzmburka, jež vlastnili území v okolí současného města Přeštice v okrese Plzeň-jih v letech 1420-1705, sepsat v období 16. století.

Tento soupis je na rozdíl od ostatních uvedených urbářů poměrně málo obsažný. U všech osedlých je zmíněn rozsah obhospodařovaných polí a z nich odváděné platy,¹³¹ počet robotních dní, případně cena za robotu,¹³² a také množství drůbeže. Je pravděpodobně, že zde zmínění vlastníci patřili mezi vesnickou elitou, disponovali největšími výměrami ve vsi a jako takoví měli pravděpodobně možnost vyplatit se z robotních povinností, proto je tu přítomna výše zmíněná informace o peněžní sumě za robotu.

¹³¹ Používá se jednotné znění, kde je pouze vynecháno místo pro jednotlivé poddané: „... (jméno) *platí z ... (počet lánů) ... (cena v groších).*“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Žerovice; Urb. výtah, 16. stol. Inv. č. 104, karton č. 9

¹³² „*Za ... (počet) dní roboty platí ... (peněžní suma v groších).*“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Žerovice. Urb. výtah, 16. stol. Inv. č. 104, karton č. 9

Urbář předkládá stručné krátké zápisy v rozsahu tří řádků, záznamy jsou řazené hned za sebou, navíc do dvou sloupců na foliu, což zapříčiňuje jistou nepřehlednost písemnosti.

4.4 Urbář panství Žleby

Urbář panství Žleby vznikl v roce 1561, kdy žlebské majetky v okolí královského města Čáslavi držel rytíř Adam Bohdanecký z Hodkova. Tento urbáriální účet lze označit za poměrně popisný, podrobný a kvalitně vyhotovený. V samém úvodu jsou obsaženy popisy tvrze a statku v Dobrovítově, uvádějící, že tvrz je postavena dílem z kamene a dílem ze dřeva, dále sledují zásoby sklizeného žita, ječmene a sena uloženého na zámku a vypočítávají počty hospodářských budov v zámeckém areálu.

Urbář pak pokračuje výčtem poddaných žijících na panství Žleby. Záznamy nejsou soustředěny do předepsané tabulky, ale přesto jsou snadno rozluštitelné a odlišitelné, zejména díky zvýraznění každého jména větším fontem. Úředníci kanceláře používali při utváření urbáře shodnou formulaci, v níž vynechali místo pro jméno a peněžní sumu: „... (jméno) z úroku svatého Jiřího ... (plat) grošů, ze svatohavelského tolikéž.“ Následuje informace o odvodech drůbeže (slepíc) a poslední údaj zpravidla hovoří o robotním zatížení, kolik dní roboty je rolník nucen odpracovat či jaké množství záhonů musí zorat.

4.5 Urbář panství Osek

Urbář oseckého panství byl sepsán v roce 1579 v době, kdy v oseckém klášteře, pod jehož pravomoc a správu osecké panství spadalo, vyvrcholila krize po smrti předchozího opata Baltasara. Klášter dlužil vysokou částku, kterou nebyl schopen splácet, situace se zhoršila i v důsledku velkého sucha, kdy nebylo možné zprovoznit vrchnostenské mlýny. Po zásahu dvorských úředníků, kteří se na již tak zchudlém klášteře ještě obohatili, nakonec došlo ke zrušení kláštera a rozchvácení klášterního majetku, jehož pozůstatky poté přešly do správy pražského arcibiskupství.

Jedná se německojazyčnou verzi urbáriálního soupisu, v němž se vyskytují různorodé typy zápisů.¹³³ U některých vsí je nejprve zmíněn počet obyvatel, osedlí poddaní jsou vyjmenováni za sebou podle výše platů a v druhém sloupci uvedeny nalezneme pouze odváděné peněžní platy v groších, na konci seznamu je uvedena celková suma odvodů v hotovosti. O několik folií dál je metoda zápisu naprosto odlišná, pro název vesnice je použit větší font, ves je na panství lokalizována a doplněna informací o počtu usedlého lidu. Důvodem použití takto rozličné, možno říci zmatečné metody zaznamenávání platové solvence obyvatelstva je zjevně kritické okolnosti ekonomické a existenční krize oseckého kláštera v době vypracování urbáře.

Následuje klasický výčet peněžních, naturálních a robotních dávek (soustředěných do dvou a někdy i tří výběrčích dní. Jedná se o termíny svatého Jiří a svatého Havla, druhý jmenovaný bývá v některých případech zastoupen termínem svatého Martina, případně se zde vyskytují všechny tři svátky.), odvodů obilí, drůbeže a vajec.

Výnosnost každé vesnice je shrnuta v konečném součtu vybraných hotovostí, obilí, drůbeže, vajec a uskutečněných robotních prací. Tuto celkovou částku najdeme nejen v samém závěru oseckého urbáře, ale také za každým samostatným celkem popisované vesnice.

4.6 Urbář panství Kocléřov

Urbář panství Kocléřov, nacházejícího se v Královéhradeckém kraji, pochází z roku 1591 a popisuje chod panského statku Žírec v době, kdy celé panství vlastnili páni Rychnovští z Rychnova.¹³⁴

Podobně jako u urbářů z vrchnostenských panství Poděbrady a Žleby je i tento urbář hned v úvodu opatřen podrobným inventář panského usedlosti v Žírci a pozemků v obvodu tohoto statku. Nalezneme zde dispoziční uspořádání dvora, v němž nechybí čelední dům, srub se světnicí, obilnice, sklepy, kůlny, stodoly, komory na zásoby i pekárna, k čemuž přísluší i výčet drůbeže, dojných krav a

¹³³ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Ostrov, 17. stol. Inv. č. 70, karton č. 5

¹³⁴ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Kocléřov. Urbář statku Žírec, 1591. Inv. č. 42, karton č. 4

jalového dobytka. Následně jsou v urbáři sepsány všechny zahrady, štěpnice a louky a jejich rozlohy, každé z nich je věnován samostatný záznam, jsou přesně lokalizovány.

Po úvodní pasáži se zde nachází vlastní urbáriální sepsání poddanských dávek a povinností podle jednotlivých vesnických obvodů. Podobně jako v ostatních urbářích i zde se jako první v pořadí po jméně poddaného uvádí suma peněžní hotovosti placená z každé poddanské usedlosti. Opět se zde vyskytuje častá formulace: „... (jméno poddaného) *svatojiřského* ... (suma) *grošů, svatohavelského tolikéž*.“ I zde bylo poddaným předepsáno shromáždit peněžní platy do dvou, v oblasti vrchnostenské správy nejvyužívanějších, půlročních termínů ve dnech svatého Jiří a svatého Havla. Částka platů v hotovosti je poté doplněna informacemi o naturální produkci ve formě drůbeže (slepice) a ovsu, pak přichází na řadu soupis robotních prací, které měli poddaní do výše uvedených výběrčích dnů splnit. Nejčastěji se jednalo o robotu orbou a robotu žní.

Zápisy v urbáři sice nejsou uspořádány do tabulkového systému, přesto není problém se v záznamech orientovat, údaje o jednotlivých poddaných jsou rozčleněny do samostatných odstavců počínaje jménem a příjmením poddaného.

4.7 Urbář panství Miletín

Vrchnostenské dominium Miletín v Královehradeckém kraji bylo ve sledovaném období vtěleno do urbáře v roce 1563¹³⁵ a znovu ve druhé polovině 17. století v roce 1660.¹³⁶ Od roku 1560 se vlastníkem miletínského zboží panství stal Jiří z Valdštejna, přísedící u komorního soudu. Je tedy logické, že záhy po převzetí miletínského panství považoval za nutné shromáždit informace o poddaných osedlých na svých statcích a inicioval tedy v roce 1563 sepsání urbáře. Rod pánů z Valdštejna sídlil na miletínském zámku až do roku 1692, kdy panství přešlo do rukou Jiří Fridricha hraběte z Oppersdorfu.

¹³⁵ „Wypis Registra Urbarnich Hlawnich Panstwy Miletínského w sobotu przed sv. Bartoloměgem leta Paně 1563.“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Miletín, 1561-1660. Inv. č. 73, karton č. 6

¹³⁶ „Znovu sepsane letho Paně 1660 ... 7. dne Mniesitze Jully.“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Miletín, 1561-1660. Inv. č. 73, karton č. 6

Urbář panství Miletín byl ve své době zpracován velice detailně a podrobně, souhrnně vzato předkládá jeden z nejobsáhlejších výčtů robotních povinností, které mohla vrchnost od svých poddaných vyžadovat. Každý jednotlivý údaj je od přecházejících i následujících zřetelně vymezen díky použití výraznějšího fontu a podtržení jména osedlého obyvatele. Zápisy začínají obvyklým způsobem: „z úroku svatého Jiřího ... (suma) grošů, z úroku havelského tolikéž.“ Následná částka představuje rolní platy a po ní přichází na řadu požadované robotní práce (předepisované v různorodém rozsahu), od roboty žní, orby, vožení dřeva, kopání řepy, okopávání zelí, pletí, trhání a zpracovávání konopí. Nechybí zde ani seznam vyžadovaných produktů agrárních i živočišných – slepic, vajec i ovsa v přepočtu na mandele dle hořické míry.

V závěrečném shrnutí příslušné vsi se pak objevují součty všeho osedlého lidu, suma platů, jež má být vybrána ve dnech svatého Jiří a svatého Havla, související částka za platy rolní a následné opětovné vypočtení činností, které vrchnost ukládá svým poddaným. Urbář dále vyčísluje i každoroční platy z pronájmů řeznických krámů a panských mlýnů. V samostatném oddílu jsou poté vypočteny vsi a městečka na panství, odkud vrchnost získává dobytek a drůbež, kde jsou situovány panské louky a jaké množství sena a otav se z nich sklídilo.

Urbář z roku 1660 se od svého předchůdce v mnoha ohledech neliší. Formuláře pro zápisy osedlých jsou identické: „z úroku svatého Jiřího ... (suma) grošů, z úroku havelského tolikéž,“ každé jméno zakládá nový odstavec a pro lepší přehlednost je zřetelně zvýrazněno. Údaje o poddanských platech z nemovitostí jsou doplněny sumou plynoucí z pronájmu rolí polí. Robotní povinnosti požadované vrchností na panství Bílé Poličany se v době obnovení urbáře za předchozích 100 let v podstatě nezměnily, v úvahu proto musíme brát skutečnost, jak probíhalo samotné znovu sepsání urbáře. Je zřejmé, že urbář byl v poválečném období ve 2. polovině 17. století pořízen na základě staršího exempláře z roku 1563, podle něj bylo zjištěno robotní zatížení jednotlivých gruntů a druhy robotních prací, vyhotovitelé je porovnali se současným stavem a povinnosti pak byly vtěleny do dispozice nového urbáře. Škála robotních prací tak i nadále zahrnovala robotování při žních, orání, vožení dříví (pokud měl majitel usedlosti k dispozici potah), trhání konopí, okopávání zelí a řepy. Nově je zde nařízeno hrabání a sušení sena a otavy a také na rozkaz vrchnosti povinná přítomnost v při honech a lovech. Zápisy

zaznamenávají i počet kusů drůbeže, vajec a ovsu, které mají obyvatelé v daných odvodních termínech dodat vrchnosti.

Záznamy o poddaných pak uzavírá počet poddaného osedlého lidu žijícího na panství Bílé Poličany, následuje celková suma ročních dávek peněžních, naturálních i robotních. Stejně jako v roce 1563 i tento pozdější urbář shrnuje roční nájemné platy získávané od řezníků a mlynářů, a taktéž na tomto místě urbář eviduje veškeré obvody vsí, odkud je jednou ročně na svatého Havla odváděno předepsané množství kusů dobytka.

4.8 Urbář panství Velké Žernoseky

Urbář panství Velké Žernoseky, nacházejícího se v sousedství královského města Litoměřic, byl sepsán v období 17. století za doby panování pánů z Kamýku. Jedná se o kvalitně sepsaný vrchnostenský předpis, který předkládá všechna jména osedlých poddaných z příslušných vsí. V úvodu jsou v urbáři vypočteny podléhající vesnické obvody, které jsou pak jednotlivě rozepsány spolu s jmény obyvatel. Každý záznam počíná slovy: „*Ves ... (název), v nichž poddaných osedlých jest ... (počet obyvatel)¹³⁷ / platy na groše míšeňské.*“ Následuje jmenný soupis obyvatel, vždy v pořadí jméno, příjmení, která jsou též vyhotovena ozdobným a výrazným písmem. U každého poddaného je uvedena klauzule: „... *platí z úroku jirského*“ a na následujícím řádku „...*platí z úroku havelského.*“ Z toho je patrné, že peněžní, naturální a robotní dávky byly na tomto panství odváděny ve dnech svatého Jiří a svatého Havla, v termínech, které byly v oblasti vrchnostenského podnikání nejčastěji využívány. Pokud disponoval obyvatel určitou výměrou pozemků, platil v těchto dnech i stanovenou částku z „*kusu dědiny.*“

Další údaje popisovaly robotní zatížení příslušného osedlého, které mohlo být provozováno s potahem (tehdy se uváděl i počet drženého tažného dobytka) nebo bez potahu, dle tohoto urbáře měli poddaní povinnost kosit a hrabat seno, trhat konopí, vázat vinice, okopávat řepu a sklízet obilí při žních. Z naturálních produktů odváděli poddaní na svatého Jiří a svatého Havla určitý počet slepic a vajec, někteří měli nakázáno dodávat své vrchnosti ve vánočním čase koláče.

¹³⁷ Případně jiným způsobem: „*Ves ... (název), což tu jest v ní ... (počet obyvatel) poddaných osedlých.*“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Žernoseky, 17. stol. Inv. č. 98, karton č. 9

V závěru urbáře se nachází konečná suma všech plateb stanovených pro půlroční odvodní termíny, celkový rozsah robotních prací potahových i bez potahu, vyjmenovává druhy předepsané pracovní náplně a ukládá poddaných přispívat i na kostelní záduší.

Tento urbář byl zhotoven velice pečlivě, zdejší záznamy jsou přehledné a dobře čitelné. Přestože nebyl žernosecký urbář veden ve formě tabulky, každý jednotlivý záznam o poddaném tvoří samostatný odstavec, je mu na foliu vyhrazen dostatek prostoru a k lepší orientaci přispívá i zvýraznění jmen poddaných.

4.9 Urbář panství Větrný Jeníkov

Panství Větrný Jeníkov náleželo v období přelomu 16. a 17. století do majetku paní Marie Magdaleny Trčkové z Lípy. Tento urbář byl sepsán v 1. polovině 17. století a lze jej řadit mezi pečlivě a srozumitelně vyhotovené exempláře.¹³⁸ Urbář v úvodu lokalizuje trčkovské panství v Čáslavském kraji a uvádí způsob vyměrování lánů a polností podle pražské míry, jenž na základě sněmovního snešení přikazuje přepočíst 1 lán na 60 strychů obilí.

Urbář Větrného Jeníkova je veden ve formě tabulky, která postupně vyjmenovává příslušející vesnice, ve druhém sloupci pak výměru polností v jednotce strychů, a nakonec pak množství sena a otavy v počtech vozů. Tyto záznamy zakončuje údaj, kolik činní sumární hodnota obhospodařovaných strychů polí (přepočtených podle pražské míry i souhrn lánů) a též suma sena a otavy převedená na jednotku vozů.

4.10 Urbář panství Vičice

Urbář panství Vičice, jež se nachází v okrese Chomutov, byl zhotoven v období 17. století. Jedná se o urbáriální výtah, jenž prostřednictvím tabulek rozepisuje poddané obyvatele a jejich obhospodařované výměry polností.¹³⁹ V prvním sloupci jsou jmenovitě uvedeni osedlí městečka Březno a ostatních vesnic, druhý sloupec zaznamenává počet orných rolí, které jsou rozvrženy na

¹³⁸ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Větrný Jeníkov. Urb. výtah, 17. stol. Inv. č. 99, karton č. 9

¹³⁹ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urb. výtah panství Vičice, 17. stol. Inv. č. 100, karton č. 9

menší měrné jednotky, a to lány, kopy a záhony. Záznamu každého poddaného je věnován samostatný řádek, proto je tento urbaniální výtah dostatečně srozumitelný. U jmen některých poddaných jsou připsány písařské poznámky, které informují o nenadálých škodách na polích v důsledku záplav, kdy došlo ke zničení nebo zboření kusu pole či záhonu, dané polnosti mohly být svěřeny nově osídlenému poddanému, nebo byly naopak prohlášeny z opuštěné, v takovém případě měla vrchnost zájem na opětovném zajištění jejich obdělávání a mohla je tedy poskytnout nově přichozím poddaným nebo sousedním hospodářům. Urbář panství Vičice uzavírá celková suma orných rolí polí a množství provazců luk vhodných k zajištění sena a otavy.

4.11 Urbář panství Ostrov

Urbář ostrovského panství v Karlovarském kraji byl zhotoven v 17. století v německém jazyce. Tento urbář není příliš přehledný, zápisům o platech, naturáliích a robotách není věnován dostatek prostoru na foliích, text je zhuštěn do jednoduchého textu, který předkládá informace o rozsahu orné půdy disponenta: „... (jméno) ... (rozsah polností) *hat*.“ Jednu polovinu z předepsaných platů a dávek má daný poddaný povinnost odvést do svatého Walburga a druhou pak do svátku Michaelova. Urbář ostrovského panství tak představuje ukázkou vrchnostenské písemnosti, kde se kromě německého jazyka využívají pro výběr poddanských dávek i odlišné odvodní termíny než na panstvích, kde i v pokročilém 17. století převládala jako úředovací jazyk čeština.

Po výčtu peněžních platů z nájmu poddanských hospodářství i lánů polí vyjmenovává urbář předepsané živočišné produkty – drůbež, vejce a měděnou rudu, které nakonec souhrnně uvádí za každou ves individuálně.

4.12 Urbář těšínského panství

Urbář těšínského panství, které v 1. polovině 17. století držel svobodný pán Fridrich Vilém, kníže těšínský a hlohovský, byl vyhotoven na den svatého Jiřího v roce 1621. Těšínský urbář nazvaný *Registra urbarní důchodův všelijakých k zámku Tiessinu z vesnic a statkův komorních* obsahuje souhrn poddanských platů ze 35 vesnic, které náležely pod těšínskou vrchnost. Nejprve jsou zde uvedeny

údaje k sídelnímu městu Těšínu. Následuje výčet jednotlivých kategorií obyvatelstva, počínaje měšťany, přes řezníci, ševce, pekaře, tkalce, kováře, zámečníky, sedláře a mlynáře a mnoho dalších řemeslníků. U těch všech je uvedena suma platů odváděných nejčastěji v termínu svatého Jiří nebo svatého Michala, případně ve vánočním čase, zřídka se zde vyskytují i jiné odvodní dny, kupříkladu svatého Martina, Tomáše nebo Jana. Kromě předepsaných platů pak jednotlivé skupiny obyvatel odvádějí i několik kusů zvířectva. Další text pak představuje souhrn panských provozů, zejména mlýnů na předměstí města Těšina, které mohou poddaní za poskytnutí ročního nájmu využívat.

Po vyjmenování těšínských měšťanů a panských podniků na předměstí se urbář přesouvá na samotný výčet platů jednotlivých poddaných. Příslušné zápisy vždy uvádějí celé jméno „...*dává platu o str. Jiřím*“ a „*o str. Michale*“¹⁴⁰ a pokračují informací o počtu slepic a vajec a množství obilí (ječmene, ovsa) a sepredeného vlákna, které je nutné odvést společně s peněžními důchody. Vpravo je každému poddanému přiřazen řádek v tabulce a zde uvedená peněžní suma v kopách, groších a haléřích.

4.13 Urbář panství Bílina

Urbář panství Bílina byl sepsán v průběhu let 1628-1634. Tento urbář je svou formou velice podobný urbáři z panství Větrný Jeníkov, jehož majitelkou byla Marie Magdalena Trčová z Lípy. Úvodní pasáž je poměrně obsírná, představuje majitele Jana Viléma z Lobkovic se všemi jeho tituly a shodně jako v případě jeníkovského exempláře uvádí i přepočítání každého lánu pole na jednotky obilí ve stryších podle pražské míry.¹⁴¹

Zápisy v urbáři bílinské panství jsou vepsány do přehledné tabulky o několika sloupcích, v prvním jsou pod sebou seřazena jména všech vsí podléhajících Janu Vilémovi z Lobkovic, další uvádí množství obhospodařovaných

¹⁴⁰ Národní archiv; Sbirka Ústředního zemědělsko-lesnického archivu; Sbirka opisů č. 125. Urbář těšínského panství z r. 1621. Inv. č. 546, karton 66

¹⁴¹ „*Poznamenani a Rozwrżenii Rolý, luk a Winitz poddaným G. [Jeho] M. [Milosti] Neywyssiho Pana Sudiho Dworského w králowstwi Českém, Pana Wylema z Lobkowic przi statku Bilinském, należegicych do każeho lanu po 60 stryších Myri Prażské wegsewku Obyli, A do lanu luk 192 prowazcuw, dle Sněmowniho snešení poczitagicz.*“ Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Bílina; Urb. výtah panství, 1628-1634. Inv. č. 7, karton č. 1

polností v lánech a menších měrných jednotkách. Tabulka je zakončena součtem všech rolí polí na panství v celých lánech, čtvrt-lánech a stryších.

4.14 Urbář panství Vysoké Veselí

Urbář panství Vysoké Veselí, jež administrativně spadá do území Královehradeckého kraje, byl sepsán v období třicetileté války, konkrétně v roce 1635. Jedná se o jeden z nejrozsáhlejších a nejpodrobnějších předkládaných exemplářů písemností urbáriálního typu.¹⁴² Samotný urbář s velkou měrou detailnosti popisuje každou panskou budovu nacházející se na dominiu, počínaje podrobným inventářem zámeckého areálu, nacházejícího se ve svahu nad městečkem Vysoké Veselí. Inventář předkládá počet členů kancelářského a zámeckého personálu a množství zámeckých komnat, poté pokračuje výčtem technických prostor zámku, zmiňuje komory, sklepy na potraviny i víno a pivo, kuchyně, pekárny, samostatnou komoru pro uschování mouky a také hospodářské budovy, stáje a maštale.

Každý panský dvůr je popsán podobným způsobem jako areál panského zámku, inventář vytyčuje množství hospodářských staveb, stodol, maštálí a chlévů a v nich umístěný dobytek – dojné krávy, jalovice a tažné klisny pro práci s potahem, svině, kachny a slepice. Stejně jako ve výčtu zámeckých služebníků i v případě panských dvorů a statků jsou v tomto urbáři uvedeni příslušníci námezdní čeledi obojího pohlaví.

Kromě detailních popisů technického vybavení a zařízení panských usedlostí obsahuje tento urbář i samostatné pasáže o lukách, ovčínách a štěpnicích. Urbář nejprve předkládá sumární hodnotu obhospodařovaných pozemků náležející vrchnosti, vypočítává role a lány, na kterých se pěstuje oves, pšenice a žito, uvádí počet sklizeného sena a otavy, sčítá množství chovaných ovcí, zahrady a štěpnice a zde dostupné záhony pro pěstování zeleniny a ovocné stromy.

Urbář pak konečně předkládá seznam jednotlivých obyvatel osedlých na panství Vysoké Veselí. Všechny záznamy mají stejnou formulaci: „... (jméno poddaného) *dává* ... (počet) *grošů*,“ na dalším řádku pokračuje „*z úroku svatojiřského a z úroku havelského*.“

¹⁴² Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář statku Vysoké Veselí, 1635. Inv. č. 101, karton č. 9

Následně je u daného osedlého vypočten úhrn robotních dní a odváděné živočišné produkty, slepice, kuřata a vejce. Převážně jsou zde jako majitelé usedlostí uváděni muži, není však výjimkou, kdy za statek zodpovídá žena. Lze usuzovat, že se jednalo o vdovu, která po smrti svého muže hospodářství spravovala do zletilosti svých dětí, případně grunt získala v dědickém řízení po svých rodičích.

Závěr

Každé panství, pokud bylo řádně vedené a obhospodařované, přinášelo svému pánovi ekonomický užitek a samotný fakt držby dominia pak povyšoval svého pána na řebříčku politickém a sociálním, současně daná vrchnost vykonávala pravomoci soudu první instance, při výběru kontribucí kooperovala se zeměpanskými úřady, dohlížela na obecní hospodaření, uskutečňovala poručenskou agendu nad sirotky, spravovala sirotčí a kostelní jmění a sepisovala pozemky, majetky a pozůstalosti poddaných.

Patrimoniální správa a její podoba v době 16. a 17. století je výsledkem dlouhého vývoje správy poddaného obyvatelstva, které známe již z doby předhusitské pro církevní prostředí, s určitými výjimkami se pak v době pohusitské započíná utváření vrchnostenské správy světské, která se v 16. a 17. století dotváří, strukturalizuje a zahušťuje.

Od 12. století se vlivem německé kolonizace stále naléhavěji rozvíjí potřeba vyššího počtu poddaných, kteří by obhospodařovali nově obsazenou půdu. Počet osedlých se od té doby neustále zvyšuje a poddaní se za slíbené platy, naturální dávky a určitý rozsah hospodářských prací dědičně zakupují na gruntech, které jsou jim trvale propůjčeny do užívání.

S rostoucím počtem nově příchozích obyvatel se snižuje i množství neobdělané půdy, vrchnost tudíž začíná na své poddané klást vyšší a vyšší nároky na odváděnou robotní práci. Nově příchozí poddaní jsou tak nuceni vstupovat do nesvobodného poddanského poměru na základě přísnějších smluv s vrchností, která si tímto způsobem pojišťovala zajištění stabilního každoročního příjmu a hospodářských prací.

Od počátku 16. století vrchnost zasahuje do všech otázek života poddaných. Dochází k postupnému utužování poddanství, hospodář se stává nesvobodným a neplnoprávným vlastníkem půdy, která mu nepatří a na které pouze pracuje, nemůže ji svobodně rozprodávat, zastavovat ani opouštět. Každý poddaný musí mít svého pána, bez jehož vědomí se nesmí z panství vystěhovat za účelem uzavření sňatku, odchodu na studie nebo do učení.

S rozvíjejícím se systémem řízení a organizace vrchnostenského dominia narůstá i rozsah úřadování a písemností vyprodukovaných při správě panských záležitostí. Vrchnosti si z důvodu snah o podchycení výnosnosti svých panství, fungování správního aparátu a pohybu poddaného obyvatelstva nechávají

zhotovovat celou řadu dokumentů, počínaje výhostními, zhostnými a zachovacími listy, smlouvami s vrchnostmi a pozůstalostními inventáři, a zejména pak jednotlivými typy úředních knih, od urbářů, hospodářských účtů, register sirotčího, kostelního a zádušního jmění, až po soupisy poddaných a námezdně pracujících.

V úvodu tohoto pojednání bylo stanoveno několik zásadních otázek a hypotéz, na se které daná práce za použití komparativní (srovnávací) metody na příkladu vrchnostenských urbářů, hospodářských nařízení, hejtmanských instrukcí, poddanských a obecních řádů a soudních artikulí pokusila najít odpověď. V první řadě se zde jednalo o otázku, zda v případě vrchnostenských dokumentů existoval nějaký ideální vzor, kterými se řídily a inspirovaly všechny ostatní vrchnosti, nebo zda každá vrchnost disponovala jedinečným souborem formulářů a úředních knih, které používala pouze pro svou potřebu. Následně se pak práce pokusila zjistit, zda dané vrchnostenské písemnosti změnily zásadním způsobem svou formální stránku a organizaci v době předbělohorské a pobělohorské, nebo zde naopak žádné markantnější rozdíly obsaženy nejsou.

„Urbáře (registra bonorum, registra ložní, Zinsbücher, Heberregister aj.) byly soupisy nemovitého majetku vrchnosti i jejích požitků z poddaných v jednotlivých vesnicích a při jednotlivých usedlostech.“¹⁴³ Tak definuje urbáře Bedřich Jenšovský ve své studii, týkající se vrchnostenské správy na území českých zemí. Urbáře 16. a 17. století byly vedené buď ve formě soupisu nebo účtu. Většinu předkládaných urbářů je možné zařadit do kategorie urbáře-účty, jelikož tyto typy písemností zahrnují kromě výčtu jednotlivých sídel, vesnic, panských pozemků a polností i podrobné údaje o platovém, naturálním a robotních zatížení poddaných osedlých a také rozsahu obhospodařované orné půdy. Cílem analýzy urbáriálních soupisů mělo být zjištění, zda jsou urbáře 16. a 17. století diferenciatně odlišné, a v kladném případě pak stanovení principiálních rozdílů.

Předkládané urbáře z období 16. a 17. století je možné z hlediska obšírnosti a typů údajů začleněných do textů rozčlenit do dvou kategorií. První z nich reprezentuje klasický typ urbářů, které představují primárně účetní rejstříky

¹⁴³ JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934, str. 39. Též ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 70

poddaných a jejich platového a robotního zatížení, tedy písemnosti účetního charakteru. Některé urbáře však mimo jiné obsahují i inventární soupisy dispozičního uspořádání jednotlivých panských budov, statků a dvorů na panství, popisující počet hospodářských stavení, maštalí, sklepů, pekáren či čeledníků (viz urbáře panství Poděbrady, Kocleřov, Žleby či Vysoké Veselí).

Na základě rozboru výše uvedených urbářů zhotovených v rozmezí 16. a 17. století vychází najevo, že formální stránka písemností závisela ne vždy na období, ve kterém byl urbář sestaven, nýbrž na metodě vedení administrativní agendy určené vrchnostenské kanceláře. V 16. i 17. století byly sepisovány urbáře z hlediska množství uvedených informací vyčerpávající, zevrubné a systematicky uspořádané, naopak na jiných panstvích (jmenovitě např. Žerovice či Ostrov) vznikaly urbáře v míře daleko stručnější a mnohdy i méně přehledné. Pádovým argumentem se může jevit také velikost konkrétního dominia, kdy je zhuštěná forma zápisů do urbářů používána buď v případě, že se jedná o nepřilíš rozsáhlé panství s malým počtem osedlých osob, a tudíž minimální měrou předepsaných poddanských platů a dávek. Eventuálně byl urbář vyhotoven na rozlehlém panství, k němuž příslušelo vysoké kvantum vesnic a rycht, z toho důvodu by byla aplikace zkrácených zápisů na místě.

Vrchnostenské předpisy, hospodářské instrukce, poddanské a obecní řády, soudní artikule, to vše jsou typy naučných písemností vydávaných úředníky kanceláří za účelem zajištění řádného a svědomitého vedení panského velkostatku a života obyvatel na panství. Václav Černý ve svém díle *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století* dochází k závěru, že „*hospodářské instrukce byly vydávány úředníkům panství jako všeobecná poučení, rady, rozkazy a směrnice, jak mají hospodařit.*“¹⁴⁴ Tyto instrukce, návody, manuály či naučení nechával majitel panství vydat v brzké době po převzetí dominia do své správy (*Artikulové vydání úředníkům i poddaným na panství Rosenberských*), v případě odchodu do války (*Narižení o správě statků, jež vydal Petr Vok z Rožmberka, odcházeje do války*) nebo z důvodů obav o statky v

¹⁴⁴ ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce – Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*. Praha, 1930, str. 7

době zmatků, které by mohly nastat po jeho smrti (*Griespekova instrukce pro panství Nelahozeves*).

Na základě provedené analýzy je možné zodpovědět otázku týkající se formální znaků jednotlivých metodických pokynů. Komplexně vzato je možné konstatovat, že všechny uvedení písemnosti respektovaly určitou „dokonalou formu,“ šablonu či předlohu, na jejímž základě byly vrchnostenské instrukce, nařízení a řády zhotovovány.¹⁴⁵

V úvodu či předmluvě každé písemnosti nabádal majitel panství ke zbožnosti a úctě k Bohu, k životu podle křesťanských zásad, k zachování předepsaných pořádků a k věrnosti a lojalitě k dané vrchnosti, bez ohledu na skutečnost, zda se jednalo o vrchnost světskou nebo církevní. Vlastní text daného dokumentu pak ve valné většině případů obsahuje ustanovení týkající se víceméně shodných oblastí systému vedení velkostatku a poddaného lidu. Jedná se o agendu policejní a trestní, záležitosti konání a líčení obecních soudů, řešení situací ze života poddaného lidu a vlastní agenda hospodářská, která do sebe v podstatě pojímá i vypočtení pravomocí jednotlivých vrchnostenských úředníků, kteří mají jednotlivé úseky hospodářské správy na starosti, tzn. péči o interiér i exteriér zámeckých budov a přilehlých hospodářských stavení, poddanských usedlostí, panských dvorů a provozů, pivovarů, vinopalen, krčem, mlýnů, pil a ovčínů, rybniční sítě, zahrad, sadů a štěpnic, polí, luk a lesů, dále pak záležitosti agendy důchodní a robotní, výběr poddanských platů a naturálií, vedení hlavních i pomocných register a rejstříků i zajištění obce a usedlostí před ohněm.

V tomto směru je však nutné rozlišovat souhrnné úřednické instrukce, které popisují úkoly a kompetence kancelářských a hospodářských úředníků a okrajově řeší i průběh jednání obecních soudů a obnovování členů obecní samosprávy, od vlastních soudních artikulů, které mohou mít buď podobu zestručnělého výčtu pravidel a pokynů pro hospodářské, soudní i policejní účely, nebo krok za krokem popisují propouštění minulých a jmenování budoucích obecních zastupitelů, uvádí formulace přísah a pravidla při projednávání sporných kauz přítomných sousedů (např. *Soudní artikulové na statku Žitenickém vydané proboštem Vyšehradským okolo r. 1650*), případně dochází ke kombinaci obou výše uvedených písemností

¹⁴⁵ Tuto funkci plnila zejména v době 17. století v první řadě *Instrukce hejtmanská na panstvích komorních z let 1603 a 1604*, dále pak *Návod a artikule k soudům výročním v Moravě sepsané roku 1607*, *Instrukce Frýdlantská* a *Instrukce Černínská*.

(viz *Artikulové soudní z arcibiskupského panství Červeno-Řečického, doplnění roku 1633*), kdy vrchnostenský úředník, přítomný při každoročně konaných obecních shromážděních na příkaz svého pána předčítá nově zvolených rychtářům a konšelům zkrácené znění vrchnostenských předpisů, sloužících k zajištění výnosu a udržení pořádku na panství.

Souhrnně vzato nám provedená analýza vrchnostenských urbárů, instrukcí, nařízení o správě lidu poddaného, poddanských řádů a soudních artikulů 16. a 17. století dokázala absenci markantnějších rozdílů ve stylizaci těchto písemností, nezávisle na století, ve kterém byly vytvořeny. Vrchnostenské urbáře, instrukce, nařízení i poddanské řády si svou konstantní formu, ve které se v období 16. století ustálily, ponechaly i v nepokojných letech třicetileté války a navazovaly na své starší předchůdce, pokud je měli úředníci kanceláře k dispozici a nedošlo ke ztrátě v důsledku válečných přesunů a častých změn majitelů dominia. Většina zde uvedených písemností plní funkci dokumentů ryze formálního charakteru, jejich formulace jsou velmi oficiální, neosobité, předepsaná pravidla chování jsou suše konstatována a až na výjimky (viz *Zřízení Meziříčské vydané Janem Jetřichem Berkou z Dubé městu Velkému Meziříčí a vesnicím panství Meziříčského v Moravě okolo r. 1630*) postrádají náznaky důvěrnějšího vztahu mezi vrchností a poddanými.

Zdroje

Archivní materiály a edice

Nevydané prameny

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Bílina. Urb. výtah panství, 1628-1634. Inv. č. 7, karton č. 1

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Kocléřov. Urbář statku Žírec, 1591. Inv. č. 42, karton č. 4

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Orlík, 16. stol. Inv. č. 68, karton č. 5

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Ostrov, 17. stol. Inv. č. 70, karton č. 5

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Poděbrady, 16. stol. Inv. č. 72, karton č. 6

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Miletín, 1561-1660. Inv. č. 73, karton č. 6

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Žerovice. Urb. výtah, 16. stol. Inv. č. 104, karton č. 9

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Žernoseky, 17. stol. Inv. č. 98, karton č. 9

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář panství Větrný Jeníkov. Urb. výtah, 17. stol. Inv. č. 99, karton č. 9

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urb. výtah panství Vičice, 17. stol. Inv. č. 100, karton č. 9

Národní archiv. Stará manipulace – Urbáře, odhady, inventáře. Urbář statku Vysoké Veselí, 1635. Inv. č. 101, karton č. 9

Národní archiv. Sběrka Ústředního zemědělsko-lesnického archivu. Sběrka opisů č. 125. Urbář těšínského panství z r. 1621. Inv. č. 546, karton č. 66

Národní archiv. Sběrka opisů č. 21. Opis soudních artikulů frýdlantských, 1628. Inv. č. 460, karton 59

SOA Děčín. Sběrka Clam-Gallastr. Urbář panství Frýdlant, Liberec a Zavidov 1552 (kopie). Inv. č. 2126, karton č. 576

Vydané prameny

EMLER, Josef (ed.). *Decem registra censuum Bohemica compilata aetate bellum husiticum praecedente*. Praha, 1881

KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1350–1626*. Archiv český 22. Praha, 1905

KALOUSEK, Josef (ed.). *Řády selské a instrukce hospodářské 1626-1698*. Archiv český 23. Praha, 1906

KALOUSEK, Josef (ed.). *Dodatek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388-1779*. Archiv český 29. Praha, 1913

PALACKÝ, František (ed.). *Akta veřejná i sněmovní v království Českém od r. 1453 do 1490*. Archiv český 4. Praha, 1846

JIREČEK, Hermenegildus (ed.). *Codex iuris Bohemici II/2*. Praha, 1870

TRUHLÁŘ, Josef (ed.). *Urbář zboží rožmberského z roku 1379*. Praha, 1880

Odborná literatura

Články a studie

BISSINGEROVÁ, Marie. *Správa města Kutné Hory v 15. a 16. století a instituce městských písařů*. In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica 1/1992, Z pomocných věd historických X, Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války*. Praha, 1992

BURDOVÁ, Pavla. *Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce*. In: *Sborník archivních prací 4*. Praha, 1959

BŮŽEK, Václav. *Urozenec*. In: *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, str. 79-110

CERMAN, Markus – MAUR, Eduard: *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1730*. In: *Český časopis historický 98, č. 4*. Praha, 2000, str. 737-774

CIRONISOVÁ, Eva. *Vývoj správy rožmberských panství ve 13.-17. století*. In: *Sborník archivních prací 31*. Praha, 1981, str. 105-178

GREEN, Nancy L. *Forms of Comparison*. In: COHEN, Deborar; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004, str. 41-56

GRULICH, Josef. *Selský grunt a jeho obyvatelé mezi normou a skutečností. Sonda do českých poddanských poměrů v 17. a 18. století*, in: Bůžek, V. – Král, P., *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740)* [verze příspěvků přednesených na pátém mezinárodním sympoziu Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740), které pořádal v říjnu 2004 Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích]. České Budějovice, 2006

GRULICH, Josef. *Venkovan*. In: *Člověk českého raného novověku*. Praha, 2007, str. 166-189

HALLWICH, Hermann (ed.). *Friedland von fünfhundert Jahren*. In: *MVGDB 43*. Praha, 1905, str. 357-429

HANZAL, Josef. *Přebělohorské poddanské inventáře*. In: *Český lid* 50, 1963, str. 169-174

HANZAL, Josef. *Patrimoniální úředníci a úřady v době přebělohorské*. In: *Sborník archivních prací* 19. Praha, 1969, str. 441-456

HANZAL, Josef. *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*. In: *Právněhistorické studie*. 10. Praha, 1964, str. 135-147

HAUPT, Heinz-Gerhard; KOCKA, Jürgen. *Comparative History: Methods, Aims, Problems*. In: COHEN, Deborar; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004, str. 23-39

JANÁČEK, Josef. *Přebělohorská doba v českých dějinách*. In: *Folia historica bohemica* 11. Praha, 1987, str. 27-40

JANOŠEK, Emanuel. *O patrimoniální správě*. In: *Genealogické a heraldické listy* 17, č. 3-4. *Acta genealogica ac heraldica*. Praha, 1997, str. 5-28

JENŠOVSKÝ, Bedřich. *O patrimoniální správě v zemích českých*. In: *O našich městech a patrimoniích*, red. Václav VOJTÍŠEK. Praha, 1934

JORDÁNOVÁ, Hana; SULITKOVÁ, Ludmila. *Brněnská městská kancelář v přebělohorském období*. In: *Sborník archivních prací* 45. Praha, 1995, str. 45

KAPRAS, Jan. *Velkostatky a fideikomisy v českém státě. Studie historická*. In: *Právníkové rozhledy* 19, 1918, str. 32-34, 48-53, 65-72, 118-123

KNOZ, Tomáš. *K pravomoci vrchnostenské správy a poddanské samosprávy v českých zemích před Bílou horou. (Na základě právních normativních pramenů)*. In: *Historie a současnost veřejné správy. Sborník příspěvků z vědecké konference*, Brno, 1993 str. 15-27

KORBELÁŘOVÁ, Irena; ŽÁČEK, Rudolf. *Těšínsko – země Koruny české = Ducatus Tessinensis – terra Coronae Regni Bohemiae: k dějinám knížectví od počátků do 18. století*. Český Těšín, 2008

KOSTLÁN, Antonín. *K rozsahu poddanských povinností od 15. do první poloviny 17. století ve světle odhadů a cen feudální držby*. In: *Folia Historica Bohemica* 10. Praha, 1986, str. 205-248

KOTOUS, Jan. „Čelední d'ábel“ – rukověť námezdně pracujících. In: *Právněhistorické studie* 40. Praha, 2009, str. 411-424

KŘIVKA, Josef. *Čeled' v poddanském hospodářství po 30leté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva*. In: *Historická demografie* 2, Praha, 1968

LEDVINKA, Václav. *Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální problémy a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období*. *Folia historica Bohemica* 11. Praha, 1987, str. 103-123.

MATĚJEK, František. *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska: Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v 2. polovině 15. a v 1. polovině 16. století*. Praha, 1959

MAUR, Eduard. *Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*. In: *Historická demografie* 23. Praha, 1999, str. 85-135

MAUR, Eduard. *Obyvatelstvo českých zemí v raném novověku. Třicetiletá válka*. In: Ludmila FIALOVÁ: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, 1998

MAUR, Eduard. *Poddanská otázka v předbělohorských Čechách*. In: *Folia Historica Bohemica* 11. Praha, 1987, str. 133-159.

MÍKA, Alois. *Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV.-XVII. stol.)*. In: *Sborník historický* 1. Praha, 1953, str. 122-213

PALACKÝ, František. *Pana Floriana Griespeka z Griespachu naučení ouředníkům hospodářským dané*. In: *Františka Palackého Spisy drobné*. Praha, 1900, str. 111-112

PALACKÝ, František. *Pana Floriána Griespeka z Griespachu Řád selský čili artikulové saundj r. 1588*. In: *Časopis Českého Muzea* č. 9. Praha, 1835, str. 153-162

PRANDNEROVÁ, Lucie. *Frydlantský urbář*. In: *Památky Libereckého kraje. Sborník Národního památkového ústavu, územního odborného pracoviště v Liberci* [4]. Liberec, 2009, str. 113-118

RYBIČKA, Antonín. *Mandát Františky Hippolyty Eusebie hraběnky Berkové poddaným panství Rychmburského, Rosického a Slatiňanského okolo r. 1620-1628*. In: *Časopis Českého Muzea* 2. Praha, 1843, str. 163-178

SLÁDEK, Miloš. *Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století*. In: *Historická demografie* 11. Praha, 1987, str. 51-96

SCHNELBÖGL, Fritz. *Das „Böhmische Salbüchlein“ Kaiser Karls IV. über die nördliche Oberpfalz 1366/68*. Mnichov, Vídeň, 1973, str. 22, 39-40

STARÝ, Marek. *Frýdlantské vévodství a jeho státoprávní postavení v rámci České koruny*. In: MALÝ, Karel; SOUKUP, Ladislav. *Vývoj české ústavnosti v letech 1618-1918*. Praha, 2006, str. 135-137

STARÝ, Marek. *Frýdlantská léna v Českém ráji a jejich držitelé (stručný přehled a metodologické zamyšlení)*. In: *Šlechtické rody a jejich sídla v Českém Ráji. Z Českého Ráje a Podkrkonoší – supplementum 13*. Praha, 2009, str. 281-286

STEJSKAL, Aleš. *Rožmberská teritoriální správa v raném novověku. Stavovská příslušnost, sociální status a sociální mobilita úředníků v letech 1550-1616*. In: Martin Gaži et al. (red.): *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*. České Budějovice, 2011, str. 122-127

ZOUBEK, František J. *O správě panství Poděbradského v XVI. a XVII. století*. In: *Sborník Historický 1*. Praha, 1883

Monografie, syntézy, kompendia a encyklopedie

ARMER, Michael.; GRIMSHAW, Allen D. (edstr.): *Comparative Social Research. Methodological Problems and Strategies*. New York, 1973

BERANOVÁ, Magdalena a Antonín KUBAČÁK. *Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě*. Praha, 2010

BOHATCOVÁ, Mirjam. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů*. Praha, 2005

BROUČEK, Stanislav, Richard JEŘÁBEK a Lubomír TYLLNER. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 2. sv., [Věcná část A-N]. Praha, 2007

BROUČEK, Stanislav, Richard JEŘÁBEK a Lubomír TYLLNER. *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. 3. svazek, [Věcná část O-Ž]. Praha, 2007

BURKE, Peter. *Lidová kultura v raně novověké Evropě*. Praha, 2005

BŮŽEK, Václav. *Věk urozených: šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha – Litomyšl, 2002

BŮŽEK, Václav a kol. *Společnost českých zemí v raném novověku*. Praha, 2010

COHEN, Deborah; O'CONNOR, Maura. *Comparison and history*. New York-London, 2004

CORBINEAU-HOFFMANN, Angelika. *Úvod do komparatistiky*. Praha, 2008

- BAČKOVSKÝ, Rudolf. *Stavovské vrchnosti a poddaný lid selský v 16. století*. Praha, 1932
- ČADEK, Josef. *Čelední řád: systematický výklad českého a moravského čeledního řádu opatřený příklady nálezů ve sporech čeledních*. Písek, 1901
- ČECHURA, Jaroslav. *České země v letech 1584-1620*. Praha: Libri, 2009
- ČECHURA, Jaroslav a Martin NODL. *Kriminalita a každodennost v raném novověku: Jižní Čechy 1650-1770*. Praha, 2008
- ČERNÝ, Václav. *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*. Praha, 1930
- ČORNEJOVÁ, Ivana – KAŠE, Jiří – MIKULEC, Jiří – VLNAS, Vít. *Velké dějiny země Koruny české*. Sv. 8., 1618. Praha, 2008
- ČORNEJ, Petr. *Český stát v době jagellonské*. Praha, 2012
- DOLEŽAL, Antonín. *Poddaní a vrchnost na panství král. věnného města Nového Bydžova*. Nový Bydžov, 1906
- DURDÍK, Tomáš. *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha: Libri, 2002
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Díl I., Dům a jeho lidé*. Praha, 1999
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Díl II., Vesnice a město*. Praha, 2006
- DÜLMEN, Richard van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Díl III., Náboženství, magie, osvícenství*. Praha, 2006
- GRAUS, František. *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II*. Praha, 1957
- FRANCEK, Jindřich. *Zločin a trest v českých dějinách*. Praha, 1999
- HLAVÁČEK, Ivan; KAŠPAR, Jaroslav; NOVÝ, Rostislav. *Vademecum pomocných věd historických*. Praha, 2015
- HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – JANÁK, Jan – DOBEŠ, Jan. *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost*. Praha, 2005
- HROCH, Miroslav. *Úvod do studia dějepisu*. Praha, 1985
- JANČÁŘ, Josef. *Lidová kultura na Moravě*. Strážnice, 2000
- KAVKA, František. *Zlatý věk růží: kus české historie 16. století*. Praha, 1993
- KROFTA, Kamil a Emanuel JANOUŠEK. *Dějiny selského stavu*. Praha, 1949

LEDVINKA, Václav. *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách*. Praha, 1985

MACEK, Josef. *Jagellonský věk v českých zemích 4 (1471-1526). Venkovský lid, národnostní otázka*. Praha, 1999

MALÝ, Karel a kolektiv. *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 2010

MATLAS, Pavel. *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? – hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17.-18. století*. Praha, 2011

MAUR, Eduard. *Historik bez hranic: z díla profesora Eduarda Maura*. K vydání připravila Šárka Nekvapil Jirásková. Pardubice, 2017

MAUR, Eduard. *Historik zapomenutých dějin: sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*. K vydání připravily Marie Koldinská, Alice Velková. Praha, 2003

MAUR, Eduard. *Země – paměť – lidé*. K vydání připravili Pavla Jirková, Jiří Hrbek, Jan Zdichynec a Jan Kahuda. Praha, 2017

MÍKA, Alois. *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha, 1960

MIKULEC, Jiří. *Poddanská otázka v barokních Čechách*. Praha, 1993

MIKULEC, Jiří. *České země v letech 1620-1705: od velké války k dlouhému míru*. Praha, 2016

OCHRANA, František. *Metodologie vědy (Úvod do problému)*. Praha, 2013

OYEN, Else. *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London, 1990

Ottův slovník naučný: ilustrovaná encyklopedie obecných vědomostí, díl 19. Praha, 2003

PEKAŘ, Josef. *Kniha o kosti I*. Praha, 1910

PETRÁŇ, Josef. *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*. Praha, 1964

PETRÁŇ, Josef. *Dějiny hmotné kultury. II/1, Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha, 1995

PETRÁŇ, Josef, Lydia PETRÁŇOVÁ, Jan VOGELTANZ a Eduard ŠIMEK. *Dějiny hmotné kultury. II/2, Kultura každodenního života od 16. do 18. století*. Praha, 1997

Poddanská města v systému patrimoniální správy (Sborník příspěvků z konference v Ústí nad Orlicí 12.-13. září 1995). Ústí nad Orlicí, 1996

PROCHÁZKA, Vladimír. *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963

RAGIN, Charles. *Between Complexity and Generality: The Logic of Qualitative Comparison*. Cambridge, 1988

RIEGER, Bohuslav. *Zřízení krajské II*. Praha, 1893

RIEGER, Bohuslav; KADLEC, Karel. *Drobné spisy Bohuše svob. pána Riegra*. Svazek 1. Praha, 1914

ŘEZNÍČKOVÁ, Věra. *Sociální formy v rodinném životě na venkově a jejich současné změny*. Praha, 1952

SMELSER, Neil J. *Comparative Methods in the Social Sciences*. Englewood Cliffs, 1976

ŠEBÁNEK, Jiří – FIALA, Zdeněk – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka. *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha, 1984

ŠIMŮNEK, Robert. *Obraz šlechtického panství v Čechách 1500-1750*. Praha, 2018

ŠIMŮNEK, Robert. *Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách. Rožmberská doména 1418-1472*. Praha, 2005

VALLIER, Ivan (ed.). *Comparative Methods in Sociology*. Cambridge, 1971

VELKOVÁ, Alice. *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? – Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Praha, 2009

VOREL, Petr. *Rezidenční vrchnostenská města v 15. – 17. století*. Pardubice, 2001

VOREL, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české*. Sv. 7., 1526-1618. Praha, 2005

ŽIŽKA, Jan. *Hospodářské dvory bývalých panství v Čechách*. Praha, 2016